

JAZYK A JAZYKOVEDA V POSTMODERNOM MYSLENÍ
(PRÍPAD DERRIDA)

LADISLAV DROZDÍK

*Such is the strange ,being‘ of the sign: half of it always ,not there‘ and the other half always ,not that‘ (Gayatri Chakravorty Spivak/ová)**

*Ce que la déconstruction n‘est pas? mais tout!
Qu‘est-ce que la déconstruction? mais rien! (Jacques Derrida)***

DROZDÍK, L.: Language and Linguistics in the Postmodern Thought. (The Case of Derrida). Jazykovedný časopis, 53, 2002, No. 1, pp. 3 – 17. (Bratislava)

As a wide-ranging cultural movement, postmodernism adopts a sceptical attitude to the most vital principles and assumptions that have supported Western thought, social and political life for the last few centuries. Summarily, it may be characterized as a response to what is perceived as a crisis of authority and legitimation. Postmodern science may be presented as a variety of scholarly discourses and movements, such as postcolonialism, postfeminism, post-Marxism, poststructuralism, and others. Poststructuralism refers to a wide range of responses to the structuralist paradigm, especially that which dominated the French thought in the second half of the 20th century. Postmodernism in linguistics may most conclusively be identified with the criticism of what is known as *logocentrism* in postmodern debate. The assumption that words can unequivocally communicate meanings is being discredited, perhaps most explicitly by the strategy of *deconstruction* proposed by Jacques Derrida, one of the most prominent representatives of postmodern discourse. Postmodernism, it must be said, is viewed by some of its critics (Christopher Norris) as a form of groundless relativism which has abandoned rational and critical thinking altogether. The critique primarily concentrates on the manifest tendency to erase the distinction between ‘philosophy‘ and ‘literature‘, treating the former as an exclusively textual phenomenon and thus subjugating *reason* to *rhetorics*. Poststructuralism, viewed by some of its critics (Jonathan Culler) as a caricature of structuralism, promoted rhetorics to a highly privileged position in the hierarchy of its discourse and, at the same time, it liberated the text from the accumulated repressive

* „Taká je zvláštna ,podstata‘ znaku: jednou polovicou nikdy ,nie /je/ tam‘ (kde by mal alebo mohol byť, L. D.), druhou polovicou nikdy ,nie /je/ tým‘ (čím by mal alebo mohol byť, L. D.)“, t. j. „štruktúru znaku určuje stopa (*trace*) toho iného, čo je vždy neprítomné; to iné sa zasa nikdy neprejaví vo svojej pravej podstate“ (Translator’s Preface: xvii, in: Derrida, 1997).

** „Čo dekonštrukcia nie je? Je všetko!“

„Čo dekonštrukcia je? Nie je nič!“ (,Lettre à un ami japonais‘, in: Derrida, 1987, s. 387 – 393; pôvodne uverejnené v *Le Promeneur* xlii, mi-octobre 1985).

constraints inflicted on it, in the course of history, by linguistics and some other prestigious 'logocentric' disciplines.

Nietzscheho prorocky vyznievajúce slová o konci filozofie ohlasujú nutnosť myšlienkového prehodnotenia osvietenského dedičstva a blížiaci sa nástup éry, ktorá sa dnes označuje ako postmodernizmus. Kritika osvietenského racionalizmu a zavrhnutie predstavy o schopnosti rozumu s konečnou platnosťou vyriešiť problémy ľudskej spoločnosti postupovala od Nietzscheho do súčasnosti dvoma kanálmi: jeden prechádzal cez Heideggera k Derridovi, druhý cez Batailla k Foucaultovi (McCarthy, xi, in: Habermas, 2000). V prvom prípade kritika rozumu vychádzala z ontologických premís: Heideggerova filozofia bytia vystúpila s programom deštrukcie metafyziky a ohlasovala nástup postmodernistickej dekonštrukcie a podobne zameraných stratégií. V druhom prípade kritiku metafyziky ovládala Nietzscheho teória moci, ktorá nepokryte hlásala, že 'moderný rozum nie je nič iné než zvrátená a maskovaná vôľa k moci'. Tento názor našiel najbezprostrednejšiu odozvu v Bataillových prácach a vo Foucaultovom vzťahu medzi mocou a vedením (*power and knowledge*) (ibid., s. xiii – xiv).

Postmodernita, ako sa niekedy sumárne označuje intelektuálna klíma vytvorená kultúrnym procesom postmodernizmu a jeho vplyvom na ľudskú spoločnosť, predstavuje kultúrnu situáciu Západu v čase, keď modernita prestala byť vnímaná ako kultúrny etos. Modernita bola vo všeobecnosti zdrojom neprimeraných nádejí v nezadržateľne postupujúci spoločenský pokrok, prosperitu a blahobyť. Postmodernitu, práve naopak, možno skratkovo charakterizovať ako stále jasnejšie uvedomovanie si bremien a nákladov na túto modernitu, ako stav narastajúceho skepticizmu voči viere v nezadržateľný pokrok, ako aj voči možnosti bezohľadne využívať prírodné zdroje v mene tohto pokroku (Sim, 1999, s. 340). Šíria sa názory, že súčasný rozvoj vedy a techniky prináša viac škody ako úžitku a o jeho progresívnej povahe sa čoraz masovejšie pochybuje: „V tomto techno-vedeckom svete žijeme ako Gulliver: občas primáľi, občas priveľkí, nikdy nie v správnom pomere; volanie po jednoduchosti sa dnes vo všeobecnosti vníma ako hlas primitíva“ (Lyotard, 1999, s. 144).

Postmodernita napriek všadeprítomnému tlaku, ktorý vyvíja v najrôznejších podobách (najzreteľnejšie vnímaným je v súčasnosti ekologické hnutie Zelení), je v podstate vágny pojem. Podľa Jeana-Françoisa Lyotarda¹ *moderné* a *postmoderné* sa môžu v čase striedať a tak súčasná fáza postmodernity nemusí byť nič iné ako prechodný stav, ktorý predchádza opätovný návrat modernity (Sim, 1999, s. 340 – 341). Postmoderní intelektuáli sú vo všeobecnosti kritickí voči väčšine spôsobov uplatňovania legitimacy, aké sa využívajú v 20. storočí. Táto podozrievavosť pramení z predpokladanej všadeprítomnej hrozby autoritárstva. J.-F. Lyotard to nazýva krízou legitimacy a v tejto súvislosti argumentuje, že pri riešení aktuálnych spoločensko-politických problémov sa už nemožno spoliehať ani na také široko chápané a stále vplyvné teórie, ako je napríklad marxizmus (ibid., s. 303).

Christopher Norris,² jeden z najznámejších súčasných kritikov postmodernizmu, adresoval mnoho útokov na jeho východiskové princípy (1990; 1992; 1993). Vyhlasuje, že „postmodernizmus je vlastne forma nepodloženého relativizmu, ktorý nielenže zavrhol racionalizmus osvietenského myslenia, ale sa v skutočnosti vzdal akéhokoľvek racionálneho a kritického myslenia ...“ (Sim, 1999, s. 326). Kritika sa zameriava predovšetkým na zjavnú tendenciu podceňovať rozdiel medzi ‚filozofiou‘ a ‚literatúrou‘, pristupovať k filozofii ako k fenoménu textuality, a tým podriaďovať logiku rétorike. Derrida, či už menovaný alebo nemenovaný, ktorý je najčastejším predmetom kritiky, v týchto obvineniach vidí iba predsudok filozofov, ktorí odmietajú ‚skutočne čítať svoje vlastné texty‘. Podľa Derridu sa filozofia odmieta vážne zamyslieť nad svojou textovou stavbou, nad svojou závislosťou od obrazných prostriedkov jazyka, ktorý sa stále otvára neobvyklým a znepokojujúcim potencialitám významu (Norris, 1987, s. 176).

Postmodernú vedu možno charakterizovať ako súbor rôznych vedeckých diskusií a hnutí, ktoré s nimi priamo alebo nepriamo súvisia, ako napr. postkolonializmus, postfeminizmus, posthumanizmus, postindustrializmus, postmarxizmus, postštrukturalizmus a i. Posledný z nich, postštrukturalizmus, sa vzťahuje na širokú škálu reakcií na paradigmu saussurovského štrukturalizmu, najmä na tie, ktoré poznačili francúzske myslenie v druhej polovici 20. stor. (Derridova stratégia *dekonštrukcie*, Foucaultove ‚archeologické‘ a ‚genealogické‘ vstupy do kultúrnej histórie a jeho svojrázny pojem moci, závislý od vôle k vedeniu‘ (*volonté de savoir* / ‚will to knowledge‘), alebo *diferenčný feminizmus* Luce Irigarayovej³ (Sim, 1999, s. ix).

* * *

Vedecká a všeobecne intelektuálna klíma, vytvorená saussurovským štrukturalizmom, vzbudila živý záujem o jazykovedu u viacerých popredných osobností najrozličnejšieho vedeckého zamerania. Špeciálne postavenie jazykovedy, ktorým sa táto veda odlišuje od ostatných spoločenskovedných a vôbec vedných disciplín, spočíva azda v istom splnutí metajazyka s jazykom, prinajmenšom v tom zmysle, že predmet skúmania jazykovedy, jazyk, je zároveň aj opisným nástrojom tejto vedy. Inými slovami to znamená, že pre jazyk neexistuje metajazyk, ktorý by súčasne nebol jazykom. Príťažlivosť saussurovskej jazykovedy spočívala v jej očividne inovačnom charaktere a v jej výrazných metodologických úspechoch vo vlastných lingvistických disciplínach (predovšetkým v oblasti hláskoslovia, kde sa položili základy fonológie, novej jazykovednej disciplíny, a formulovali sa jej metodologické východiská), ako aj v nádeji, že metodologické princípy jazykovedy bude možné úspešne využiť aj v nejurykovedných disciplínach.

Antropológ Claude Lévi-Strauss⁴ vlastnou prácou dokázal plodnú využiteľnosť štrukturalistických metód vo svojej oblasti a jeho početné antropologické práce sa dnes radia ku klasickým textom štrukturalizmu. Svoje prepojenie so saussurovským štrukturalizmom Lévi-Strauss vyjadruje nasledujúcimi slovami: „Štrukturalna lingvis-

tika určite zohrá takú istú inovačnú úlohu vo vzťahu k spoločenským vedám, akú zohrala napríklad jadrová fyzika vo vzťahu k exaktným vedám... Pri skúmaní príbuzenských problémov (a nepochybne aj pri štúdiu iných problémov) sa antropológ ocitne v postavení pripomínajúcom postavenie štruktúralneho jazykovedca. Podobne ako fonémy aj príbuzenské termíny sú významovými jednotkami a podobne ako fonémy nadobúdajú význam, iba ak sú integrované do systémov. ‚Príbuzenské systémy‘, podobne ako ‚fonologické systémy‘, sú produktom mysle na nevedomej úrovni. A nakoniec, rekurentnosť príbuzenských modelov... v regiónoch roztrúsených po celej zemeguli a v podstatne rozdielnych spoločnostiach, nás vedú k záveru, že tak v prípade príbuznosti, ako aj v prípade jazykovedy pozorovateľné javy vyplývajú z pôsobenia zákonov, ktoré sú všeobecné, ale implicitné“ (Lévi-Strauss, 1967, s. 31 – 32, in: Spivak, Ivi /Derrida, 1997/).

Jazyk stojí v centre pozornosti i u nastupujúcej generácie kritikov saussurizmu: väčšina prominentných osobností francúzskeho ‚vysokého‘ štrukturalizmu začínala svoje rozpravy s jazykom. Psychoanalytic a filozof Jacques L a c a n (1901 – 1981), ktorý svojou prácou značne ovplyvnil postštrukturalistické a postmoderné myslenie, je známy svojím často citovaným výrokom, „že nevedomé (*unconscious*) má takú istú štruktúru ako jazyk, pracuje s tými istými nástrojmi ako jazyk a len vďaka jazyku môže vôbec existovať.“ Aj vzťah medzi *signifiant* a *signifié* je prehodnotený. V saussurovskej teórii znaku je tento vzťah *arbitrárny*, avšak nie nutne nestabilný. J. Lacan súhlasne s Derridom stabilitu tohto vzťahu spochybňuje, pretože, dôvodí J. Lacan, „slová vždy vstupujú do vzťahu s inými slovami a vytvárajú takto reťazce *signifiantov* bez toho, aby kedy dospeli k určitému významu“ (Sim, 1999, s. 300).

Postmodernizmus v jazykovede možno najpresvedčivejšie stotožniť s kritikou toho, čo Derrida nazýva *logocentrizmom* alebo *logocentricitou*. Logocentrizmus, v ktorom Derrida vidí východisko celej západnej metafyziky, spočíva na predpoklade, že slová môžu jednoznačne prenášať významy medzi účastníkmi dorozumievacieho procesu. A práve tento predpoklad postmodernizmus sústavne spochybňuje, azda najúspešnejšie a najfundovanejšie pomocou dekonštrukčnej stratégie francúzskeho filozofa Jacquesa D e r r i d u,⁵ ktorý nepochybne patrí medzi najsvojráznejších predstaviteľov postmoderného myslenia. Bez ohľadu na paradoxnú skutočnosť, že základy Derridovej *gramatológie* spočívajú na tradičnom štruktúralnom hláskosloví, ktorým sa má pod heslom *fonocentrizmu* potvrdiť legitimita tejto netradičnej a ťažko čitateľnej doktríny, jej autor ostro kritizuje práve tento štrukturalizmus, spochybňuje objektívnosť akejkolvek deskripcie a popiera možnosť pôsobenia všeobecných zákonov saussurovskeho systému (tie sú ešte pri plnej sile v Lévi-Straussovej štruktúralnej antropológii).

Na intelektuálnej scéne saussurovskeho štrukturalizmu jazykoveda spočiatku pôsobila ako mohutný zdroj metodologickej inšpirácie a pomerne dlho hrala významnú inovačnú úlohu vo viacerých spoločenských vedách. V neskoršom vývoji, zhruba v druhej polovici 20. stor., najmä v jeho troch až štyroch posledných desaťročiach,

spolu s rozpadom kolonializmu sa začína vytvárať priestor pre myšlienky multikulturalizmu, prehodnocujú sa postoje vo vzťahu k stále vplyvnému marxizmu – Lyotardovmu ‚veľkému príbehu‘, črtá sa stále jasnejšia perspektíva nevyhnutnej globalizácie. Filozofická reflexia tohto posunu v myslení nastoľuje nové otázky, na ktoré klasický štrukturalizmus a ním inšpirované humanitné vedy vždy nedokážu poskytnúť uspokojivé odpovede.

C. Lévi-Strauss, ktorý úspešne aplikoval saussurovský binarizmus na mnohé skúmané javy, musel priznať, že sú aj také, ktoré nemožno jednoznačne priradiť ani k jednému pólu binárnej opozície (*príroda/kultúra*) tak, aby zároveň neboli priraditeľné aj k druhému pólu, napr. *tabuizácia incestu* (Sim, 1999, s. 201 – 202). Pre J. Derridu ako aj pre viacerých iných vplyvných predstaviteľov francúzskeho ‚vysokého‘ štrukturalizmu to neznamovalo iba zlyhanie binárneho princípu, ale súčasne spochybenie celého štrukturalistického programu.

Množiac sa kritické hlasy spochybňujú samotné základy metafyziky v odvážne vymedzenom historickom intervale ‚od Aristotela po Hegla‘ alebo dokonca ‚od pred-sokratikov po Heideggera‘ (Derrida, 2000, s. 11). Svoj nebinárny pohľad na západnú racionalitu, ktorá sa aj na samotnom ‚racionálnom‘ póle opozície ‚racionálny/iracionálny‘ môže prejavovať ako iracionalita, Michel Foucault⁶ ilustruje na príklade nespochybniteľnej racionality sociálneho darwinizmu, ktorá sa stáva východiskom pre zjavnú iracionalitu rasizmu, najvplyvnejšej a najdeštruktívnejšej doktríny nacizmu, ktorej však pritom nemožno uprieť istú formu vnútornej racionality (Foucault, 1984, in: Derrida, 1999, s. 134 – 141).

V postkoloniálnom diskurze Edwarda Saida,⁷ autora široko chápanej ‚kritiky orientalizmu‘ s mimoriadnym, dodnes rezonujúcim medzinárodným ohlasom, zlyháva ďalšia nádejná opozícia ‚koloniálneho a postkoloniálneho‘. Postkoloniálny diskurz zjavne odoláva pokusom aplikovať stratégiu binarizmu ‚privilegovaného *prvého sveta* metropolí‘ a ‚subalterného *tretieho sveta* kolónií‘ na všetky skúmané javy svojho priestoru. Postkoloniálna perspektíva sa nepoddáva holistickým formám explanácie a vynucuje si komplexnejšie kultúrpolitické vymedzenie práve na rozhraní týchto protikladných pólov. Homi Bhabha, americký literárny a kultúrny kritik indického pôvodu, na preklopenie tohto problému zavádza pojem hybridity kultúrnych hodnôt (Bhabha, 1999, in: Derrida, 1999, s. 189 – 208).

S nástupom éry, ktorá sa dnes označuje ako postmodernizmus, základné východiská a ciele tohto štrukturalizmu sa začali spochybňovať pod záhlavím postštrukturalizmu. Napriek tomu, že nosné tézy postštrukturalizmu, azda najvplyvnejšieho postmoderného diskurzu, sa kryštalizovali predovšetkým na intelektuálnej scéne francúzskeho ‚vysokého‘ štrukturalizmu posledných niekoľkých desaťročí 20. storočia, samotný termín ‚postštrukturalizmus‘ bol vo Francúzsku neznámy a v Európe sa rozšíril až po návrate z USA (Derrida, 1987, s. 390).

Sústredená kritika *logocentizmu* je azda najvýznamnejšou charakteristikou tohto vývoja. Táto kritika našla najfundovanejšie teoretické zdôvodnenie v Derridovej stratégii dekonštrukcie.

Na otázku, čo je dekonštrukcia, Derrida dáva negatívne odpovede: dekonštrukcia nie je ani ‚metóda‘, ani ‚technika‘, ani nejaký druh ‚kritiky‘, ba nemá nič spoločné ani s ‚interpretáciou‘ textu ... Samozrejme sa mohla prejavíť v niektorej z týchto podôb u niektorých Derridových žiakov, ktorí v dekonštrukcii objavili prostriedok, ako vystúpiť s niečím novým v literárnej kritike. Derridov najbežnejší dekonštrukčný postup spočíva v rozrušení (*dismantling*) pojmových opozícií a myšlienkových hierarchických systémov a v ich prepise v odlišnom usporiadaní textuálneho významu (Norris, 1987, s. 18 – 19).

V sérii ďalších negatívnych explanácií, skôr v rétorickej ako striktno filozofickej štylizácii, ‚dekonštrukcia v prvom rade *nie je* vecou filozofického obsahu, tém a či tiež, filozofém, poém, teológom a či ideológom, ale predovšetkým a neoddeliteľne /je vecou/ významových rámcov, inštitucionálnych štruktúr, pedagogických a rétorických noriem, potencialít zákona, autority a reprezentácie vo zmysle jej vlastnej trhovej hodnoty‘ (Derrida, 1982/a/, s. 44 – 45, in: Norris, 1987, s. 14).

Na prosbu japonského profesora Toshihiko Izutsua o aspoň približnú definíciu termínu ‚dekonštrukcia‘ Derrida dáva vyhýbavú odpoveď: ‚Všetky vety typu ‚dekonštrukcia je X‘ alebo ‚dekonštrukcia nie je X‘ sú *a priori* pomýlené, čo znamená, že sú prinajmenšom nepravdivé. Ako viete, jednou zo základných vecí, o ktoré ide v mojich textoch pod menom ‚dekonštrukcia‘, je práve vylúčenie (*delimiting*) ontológie, predovšetkým 3. osoby indikatívu prítomného času: S je P‘ (Derrida in: Wood, 1985, s. 1 – 8).

Gayatri Chakravorty Spivak,⁸ dôverne oboznámená s Derridovou argumentáciou a, navyše, prekladateľka gramatológie (*Of Grammatology*, 1997), vo svojom zasvätenom deväťdesiatštránkovom predslove vidí v ‚dekonštrukcii‘ neurčitú súhrnu dvoch palimpsestov: ‚Ak v procese dešifrovania nejakého textu tradičným spôsobom narazíme na slovo, z ktorého máme dojem, že skrýva v sebe neprekonateľné protirečenie ..., zachytíme to slovo. Ak nejaká metafora potláča svoje vlastné implikácie, zachytíme tú metaforu. Jej dobrodružstvá budeme sledovať v celom texte, kým sa text nakoniec neotvorí ako štruktúra zastierania a neodhalí prekročovanie svojich vlastných hraníc (*self-transgression*) a svoju nerozhodnuteľnosť. Tu musím zdôrazniť, že nehovorím iba o chvíľkovej dvojzmyselnosti alebo irónii, ktorá je prípadne zahrnutá do zjednoteného významu (*unified meaning*) textového systému, ale skôr o tej chvíli, ktorá naozaj hrozí kolapsom toho systému ... V každom prípade vzťah medzi reinterpretovaným textom (*reinscribed text*) a takzvaným pôvodným textom nie je vzťahom medzi zjavnosťou a latentnosťou (*patency and latency*), ale skôr vzťahom medzi dvoma palimpsestmi. Samotný ‚pôvodný‘ text je tým palimpsestom na takzvanom ‚pred‘-texte (*pre-text*), ktorý kritik môže, ale tiež nemusí byť schopný rozlúštiť a akýkoľvek pôvodný záznam by stále potom vystupoval ako púha stopa (*trace*): ‚Čítanie sa potom podobá na tie röntgenogramy, ktoré pod epidermom poslednej maľby

odhaľujú iný skrytý obraz: obraz toho istého alebo iného maliara – na tom nezáleží – ktorý by z nedostatku materiálu alebo z túhy po novom efekte, použil hmotu starého plátna alebo by chcel zachovať fragment prvého nákresu““ (Spivak, lxxv – lxxvi, in: Derrida, 1997; uvádzaná pasáž z Derridu v citovanom texte: Derrida, 1972, s. 397).

Derridova ‚dekonštrukcia‘ naráža na očividný paradox: kritika subjektivisticky ponímaného rozumu je možná iba v jeho vlastnom metajazyku a jeho vlastnou argumentáciou. Heidegger hľadal východisko z tohto paradoxu v ezoterickom jazyku svojho diskurzu, ktorého vágnosť ho navyše chránila pred príliš špecifickými námietkami kritikov (Habermas, 2000, s. 185). Derrida tu nevidí vážny problém: stratégia dekonštrukcie sa už predsa svojou esenciálnou povahou sama zbavila povinnosti podriaďovať sa obmedzeniam filozofického a vedeckého diskurzu. Svoju stratégiu nazýva dekonštrukciou práve preto, že má ‚odstrániť‘ ontologické lešenie, ktoré postavila filozofia počas svojej subjektivisticky zameranej histórie rozumu‘. Pre svoje názory sa snaží nájsť podporu v kritickom rozbere štýlu viacerých filozofických a vedeckých textov (Husserl, Saussure, Rousseau) a hľadá v nich akési nepriame odkazy (*indirect communications*), ktorými sám text popiera svoj zjavný obsah. To nachádza v rétorickom nadbytku významu obsiahnutom v literárnych vrstvách textov, ktoré sú svojou povahou neliterárne. Takéto texty, ‚keď sú hladené proti srsti‘, vďaka svojmu rétorickému obsahu, samy protirečia tomu, čo hovoria ... (ibid., s. 189).

Tieto úvahy zároveň otvárajú debatu o jednej z najzávažnejších a aj najdiskutovanejších hypotéz postmoderného diskurzu, ktorá nastoľuje otázku nivelizácie filozofického (vrátane všeobecnevedeckého) a literárneho textu. Derrida svojou v podstate rétorickou stratégiou dekonštrukcie môže totiž rozvracať metafyzické formy myslenia iba v tom prípade, ak je filozofický text *skutočne* literárnym textom. Ak by táto totožnosť bola iba zdanlivá, dekonštrukcia by mala povahu púheho arbitrárneho aktu. Inými slovami, dekonštrukcia môže dosiahnuť svoj cieľ iba v tom prípade, ak sa podarí dokázať, že pri pozornejšom skúmaní sa žánrový rozdiel medzi filozofiou a literatúrou stráca. Tento dôkaz by mala poskytnúť sama dekonštrukcia. Nemožnosť vytvoriť špecializovaný jazyk filozofie a vedy, očistený od všetkého metaforického a rétorického, jazyk zbavený všetkých literárnych prímiesí, je zrejma a nespochybniteľná. Prax dekonštrukcie je stále aktualizovaným dôkazom krehkosti žánrového rozdielu medzi filozofiou a literatúrou. Všetky žánrové rozdiely sa nakoniec rozplynú vo všeobšiahlom kontexte textov, v derridovskom hypotetickom ‚univerzálnom texte‘, v ktorom nachádza oporu aj teória nadradenosti rétoriky nad logikou (ibid., s. 189 – 90).⁹

Derrida pripúšťa, že cieľ dekonštrukcie sa môže zvrhnúť na túhu prisvojiť si text aktívnym ovládnutím a ukázať mu, ‚čo sám nevie‘. Kritik (operátor) počas dekonštrukcie musí byť nutne presvedčený o tom, že prinajmenšom on, a aspoň v tomto okamihu, myslí vážne, čo hovorí. Inými slovami, kritik musí predbežne zabudnúť na to, že jeho vlastný text sa sám dekonštruuje, že má vždy pred sebou už hotový palimpsest (Spivak, lxxvii, in: Derrida, 1997).

Okrem tejto rétoricky formulovanej, hodnotovo neutrálnej technickej charakteristiky z prostredia zástancov a zasvätených znalcov Derridovej stratégie prichádzajú aj slová vysoko pozitívneho hodnotenia. Samotná vágnosť a neurčitosť signifikátu, zastúpeného púhou stopou a vydaného na pospas signifikanta, sa môže dekonštrukciou vlastnej dekonštrukcie premeniť na predtým nečakanú prednosť a tak ‚odhaliť svoj skrytý význam‘. Takto vnímaná dekonštrukcia ponúka východisko z uzavretej ohrady vedenia (*closure of knowledge*). Priradením otvorenej neurčenosti textualite, čo znamená toľko ako ‚vhodiť do priepasti‘ (*mettre en abîme*), nám ukazuje návnadu priepasti v podobe slobody. ‚Pád do priepasti dekonštrukcie nás naplňa pocitom rozkoše práve tak ako strachu. Sme opojení predstavou, že nikdy nedopadneme na dno“ (ibid.).

Foucaultov pohľad na Derridovu dekonštrukciu je úplne iný. Namiesto pokusu o explanáciu nešetří povznesenou iróniou, ktorou korení svoj nesúhlas a odstup: „Derrida je dnes smerodajným predstaviteľom systému, ktorý prežíva posledné dni svojej slávy; analytickú prax redukuje na textové stopy (*traces*); vypúšťa udalosti (*events*), ku ktorým tam dochádza, a ponecháva iba samé značky pre možnú interpretáciu (*marks for a reading*); vymýšľa si hlasy, ktoré sa ozývajú spoza textu, aby nemusel analyzovať spôsoby zapojenia subjektu do diskurzu; priraduje rovnocenné postavenie v texte tak vyslovenému ako aj nevyslovenému, aby sa nemusel znovu púšťať do diskurzívnych praktík v oblastiach, kde došlo k transformáciám ... Je to historicky dostatočne potvrdená úbohá pedagogika (*little pedagogy*), ktorá sa sama jasne zviditeľňuje. Pedagogika, ktorá žiaka učí, že okrem textu nič nejestvuje, ale že v ňom, v jeho zákutiach panuje nadbytok prapočiatku (*origin*); nikde inde teda netreba hľadať, pretože práve tu, prirodzene nie v slovách, ale v slovách pod preškrtnutím (*in words as erasures*), za ich *mriežkou* (*in their grill*), ‚význam bytia‘ prehovorí sám. Je to pedagogika, ktorá, paradoxne, dáva hlasu učiteľa tú neobmedzenú suverenitu, ktorá mu dovoľuje text do nekonečna interpretovať“ (Foucault, 1971, s. 602).

G. Ch. Spivaková, expertná prekladateľka a uznávaná interpretka Derridovej Gramatológie (1997), ktorá patrí k najvplyvnejším Derridovým dielam, parafrázuje Derridovu definíciu štrukturalizmu takto: „Štrukturalizmus je pokus izolovať štruktúry ľudskej činnosti. Štrukturalizmus, o ktorom tu teraz hovorím, je predovšetkým štúdiom literatúry, jazykovedy, antropológie, histórie, socio-ekónómie a psychológie. Štruktúra je jednotka pozostávajúca z niekoľkých málo prvkov, ktoré sa vždy nachádzajú v tej istej zostave v rámci ‚aktivity‘, ktorá je práve opisovaná. Túto jednotku nie je možné rozložiť na jednotlivé prvky, pretože štruktúrnu jednotku nemožno definovať substancíálnou povahou jej prvkov, ale ich vzájomným vzťahom“ (Spivak, liv – lv, in: Derrida, 1997).

Najúčinnejším nástrojom, ktorý Derrida využíva vo svojej stratégii dekonštrukcie, je nepochybne opisný termín *différance*, ktorý sa od ortograficky správneho *différence* líši iba v písanej, nie však v hovorenej podobe. (M. Kanovský, slovenský prekladateľ *Gramatológie*, tento derridovský termín prekladá pravopisným neologizmom

diferänca). Termín *différance* je teda Derridovým neologizmom a jeho úlohou je naznačovať, že význam slov je zároveň diferencálny (*differential*) a (až na ďalšie) odsunutý (*deferred*, t. j. v danej chvíli nedefinovateľný), že je výslednicou nepretržitej významovej hry prebiehajúcej v jazyku, ktorú nemožno zachytiť a stabilizovať kvôli konceptuálnej definícii (Derrida, 1982/b/, s. 3 – 27, in: Norris, 1987, s. 15). Termíny, pri ktorých možno úspešne uplatniť dekonštrukčnú stratégiu *différance*, t. j. tie, ktorým ich významová nestálosť a pojmová nevymedzenosť neumožňuje zaradenie do *logocentrického* usporiadania západnej metafyziky, sú v derridovských textoch stále ‚pod preškrtnutím‘ (*sous rature* / ‚under erasure‘) a sú svojimi častokrát protikladnými reinterpretáciami zjavne zamýšľaných pôvodných výpovedí stále schopné rozvrátiť text. Termín *différance*, vlastný operatívny nástroj dekonštrukcie, je vo väčšine kontextov voľne zameniteľný s termínom *dekonštrukcia* ako jeho synonymum (Sim, 1999, s. 229), je vedome dvojzmyselný a naznačuje, že jazyk je vždy neurčitý a význam nedefinovateľný.

V súlade s prevládajúcou myšlienkovou orientáciou povojnového Francúzska 60. a 70. rokov 20. storočia kritika klasického štrukturalizmu sa sústreďovala predovšetkým na semiotiku. V teórii znaku sa dôraz čoraz výraznejšie presúval z *označovaného* na *označujúce* a saussurovský vzťah medzi *signifié* a *signifiant* sa spochybnil, teoreticky najfundovanejšie v prácach Jacquesa Derridu a Julie Kristeovej¹⁰ (Sim, op. cit., s. 356). Priestor pre túto semiotickú *deštrukciu* (pôvodný Derridov termín pre neskoršiu *dekonštrukciu*) poskytol *intertext* so svojou vždy neurčitou a teda nepredvídateľnou a neidentifikovateľnou hrou signifikantov, čo vlastne patrí k najvšeobecnejším črtám celej postmodernej paradigmy.

Nielen *différance* nemá určitý, presne vymedzený význam, ktorý by mu mohol byť priradený, to isté platí aj o viacerých iných kľúčových termínoch derridovskej dekonštrukcie, ako napr. *suplement*, *farmakon*, *písmo* a pod. (Norris, 1987, s. 16). Tak napr. Platónov termín *farmakon* má dva významy: (1) ‚jed‘ a (2) ‚liek‘, t. j. dvojica, ktorá sa nikdy nemôže spoločne vyskytnúť v jednom kontexte. Napriek tomu, argumentuje Derrida, oba tieto protichodné významy sú v Platónovom texte *Phaedrus* vždy súčasne prítomné, a to napriek všetkým snahám zainteresovaných filológov a prekladateľov zvoliť si jeden alebo druhý z týchto významov v súlade s daným kontextom. Termín *farmakon* so svojou podvojnou logikou sa vyskytuje práve na tých miestach Platónovho textu, v ktorých je reč o *písme* (ďalší citlivý pojem derridovskej gramatologickej stratégie). Písmo je totiž práve tak ‚jedom‘ (ako hrozba namierená proti živej bezprostrednosti a prítomnosti hovoreného slova), ako aj ‚liekom‘ (ako nevyhnutný nástroj zaznamenávania a šírenia tejto živej prítomnosti) (ibid., s. 37 – 38).

Derrida považuje svoju gramatológiu za „nástroj kritiky (západnej) metafyziky, pretože táto (gramatológia) siaha až k samým koreňom fonetického písma (*phonetic writing*), t. j. písma, ktoré (graficky) reprodukuje hlásky slova a tým sa stáva nielen koextenzívnou s metafyzickým myslením, ale priamo jeho primordiálnym predpokla-

dom. Derrida je presvedčený, že „fonetické písmo, médium veľkého metafyzického, vedeckého, technického a ekonomického dobrodružstva Západu, je ohraničené v priestore a v čase“ (Habermas, 2000, s. 163, in: Derrida, 1997, s. 10). V gramatológii vidí teda jej autor legitímny nástroj kritiky západnej filozofie pre jej uprednostňovanie bezprostrednej reči pred písmom a v tomto kontexte formuluje svoj často citovaný a často ostro kritizovaný, ba až satirizovaný výrok „okrem textu nič nejestvuje“ (*il n'y a rien de hors-texte* / Spivak: *there is nothing outside the text*), a že jazyk umožňuje nekonečné interpretácie, ktoré ustavične odsúvajú význam do pozadia (Sim, 1999, s. 261).

Tento derridovský textocentrizmus je často kritizovaný. Antony Easthope (1999) kladie ironickú otázku: Aká by asi bola realita nášho sveta, keby okrem *textu* nič nejestvovalo a keby sa *znak* nevzťahoval na nič za jeho hranicami? Dominick LaCapra (1989), ďalší kritik Derridu, ironicky dodáva, že „pri pozornom čítaní *Gramatológie* pochopíme, že jej autor tým naznačuje, že ani v rámci (derridovského – pozn. L. D.) textu nič neexistuje (*there is no inside-the-text, either*)“ (Sim, 1999, s. 26).

Operačný priestor dekonštrukcie a jej teoretické zdôvodnenie poskytuje gramatológia – „veda o ‚arbitrárnosti znaku‘, veda o nemotivovanosti stopy, veda o písme pred prehovorom a v prehovore“ (Derrida, 2000, s. 58). Ilustrujúc vzťah medzi lingvistikou a gramatológiou, Derrida s istou okázalosťou využíva nezvyklú verbálnu substitúciu, pri ktorej nahrádza v Saussurovom texte *Kurzu všeobecnej lingvistiky* (*Cours de linguistique générale* 1916, 1931) semiológiu gramatológiou, čím ju hierarchicky nadraduje nad vlastnú lingvistikú: „Budem ju nazývať (gramatológiou)... Keďže táto veda ešte neexistuje, nikto nemôže povedať, čím bude; má však právo na existenciu, jej miesto je už vopred pridelené. Lingvistika je iba časťou tejto všeobecnej vedy...; zákony, ktoré objaví (gramatológia), budú platiť aj pre lingvistikú“ (Saussure, 1931, s. 33, in: Derrida, 1997, s. 51). Derrida sa domnieva, že táto substitúcia vytvorí pre teóriu písma „potrebný priestor, aby mohla čeliť logocentrickej represii a podradenosti vo vzťahu k lingvistike. Oslobodí aj samotný semiologický projekt od toho, čo ešte zostalo napriek jeho väčšiemu teoretickému rozsahu *ovládané* lingvistikou, organizované akoby lingvistika bola zároveň jej centrom a jej telos. Hoci semiológia bola v skutočnosti všeobecnejšia a rozsiahlejšia ako lingvistika, naďalej sa riadila, akoby bola jednou z oblastí lingvistiky. Jazykový znak zostal pre semiológiu exemplárnym, ovládal ju ako riadiaci znak a ako generatívny model: vzor*“ (Derrida, 1997, s. 51).

Na intelektuálnej scéne postmodernizmu Roland Barthes¹¹ poradie závislosti medzi semiológiou a lingvistikou preformuloval v opačnom smere: „V ďalšom budeme musieť pripustiť opačnú interpretáciu Saussurea: lingvistika nepredstavuje súčasť, hoci privilegovanú, všeobecnej vedy o znakoch, ale práve semiológia je súčasťou lingvistiky.“ (Barthes, 1964, s. 2, in: Derrida, 1997, s. 51).

* franc. *patron*, angl. *pattern*: vzor, šablóna.

Pri záverečnej úvahe o postavení jazykovedy – štrukturálnej jazykovedy všetkých doktrínárnych odtieňov – v súčasnej ére veľkého myšlienkového posunu, ktorý zakladá svoju legitimitu na deklarovanej neschopnosti *označovaného* spoľahlivo prenášať pravdivostné hodnoty a tak vstupovať do procesu signifikácie ako rovnocenný protipól *označujúceho*, nemožno nesúhlasiť s Cullerovou charakteristikou postštrukturalizmu vyslovenou pri obrane Barthesa, príliš explicitne označovaného za teoretika tohto diskurzu: „Keď sa štrukturalizmus stal zdrojom autority, Barthes sa pokojne mohol od neho dištancovať, čím dovolil iným vidieť v ňom ‚postštrukturalistu‘, to však vyvolalo značný zmätok, pretože vymyslenie ‚postštrukturalizmu‘ si od nás vyžaduje zredukovať štrukturalizmus na obmedzenú karikatúru“ (Culer, 1983, s. 78, in: Marcelli, 2001, s. 23). Postštrukturalizmus ako karikatúra štrukturalizmu, akou nepochybne je, nijako neznamená jeho znevažujúce odmietnutie. Postštrukturalizmus – a tu možno naše záverečné úvahy rozšíriť na celý postmoderný diskurz – je jedno z veľkých a vzrušujúcich intelektuálnych dobrodružstiev doby, v ktorej práve žijeme. Postštrukturalizmus povýšil rétoriku na privilegované miesto v hierarchii hodnôt svojho diskurzu a tým zároveň oslobodil text od nahromadených represívnych obmedzení, ktoré v priebehu histórie naň uvalila jazykoveda a iné prestížne ‚logocentrické‘ disciplíny.

Poznámky

¹ Jean-François Lyotard (nar. 1924), francúzsky filozof, profesor na Univerzite Paris VII, Vincennes, s dlhodobým úsilím o syntézu freudizmu s marxizmom. Pre mnohostrannosť svojich záujmov (umenie, politika, filozofia, psychoanalýza) sa sám označuje za ‚promiskuitného‘ filozofa. V anglosaskom svete a v USA sa jeho *La condition postmoderne* (1970), považuje za akýsi manifest postmodernizmu. S marxizmom (*grand récit*; ‚grand narrative‘ v anglických prameňoch) sa definitívne rozchádza po študentských nepokojoch, známych *événements*, r. 1968.

Diela: 1983 *Le différend*; 1973, 1993 *Des dispositifs pulsionnels*; 1974 *Libidinal Economy*; 1970 *La condition postmoderne*; a anglický preklad: 1979 *The Postmodern Condition*; 1986 *Le postmoderne expliqué aux enfants*.*

² Christopher Norris (nar. 1947), anglický filozof a literárny a kultúrny kritik, pôvodne skúmal možnosť tvorivej aplikácie postštrukturalistických teórií na anglickú literatúru, hudbu, politiku a všeobecne na kultúru, neskôr prešiel na pozície nezmieriteľného kritika postmodernizmu a niektorých jeho čelných predstaviteľov (Baudrillard, Lyotard). Ako protiváhu k postmodernistickému relativizmu a skepticizmu presadzuje myšlienku *racionálnej komunikácie* blízkej predstavám Jürgena Habermasa (Sim, 1999, s. 326).

* Pokiaľ nie je u francúzskych autorov z kontextu zrejmé, prípadne výslovne naznačené, že ide o preklad, anglické tituly najčastejšie iba nahrádzajú nezistené francúzske znenie citovaných prác; spôsob uvádzania odvolávok v niektorých citovaných anglických prameňoch nezaručuje úplnú spoľahlivosť tohto rozlíšenia.

Diela: 1987 *Derrida*; 1990 *What's Wrong With Postmodernism*; 1992 *Uncritical Theory: Postmodernism, Intellectuals and the Gulf War*; 1993 *The Truth About Postmodernism*.

³ Luce Irigaray (nar. 1932), francúzska filozofka a psychoanalytička, zastáva vedúce postavenie výskumníčky v CNRS; svojimi prácami (1977; 1984; 1987) zahajuje kritický dialóg o patriarchálne ponímanej jednoliitosti protikladu mužského a ženského, ktorý vždy vyznieva v neprospech ženského, a konfrontuje ho s „pluralitou ženského pohlavia“; kriticky zdôvodňuje neudržateľnosť vylúčenia ženy z filozofického diskurzu ako jeho plnohodnotný subjekt a i. (Sim, 1999, s. 285 – 286).

Diela: 1977 *This Sex Which is Not One*; 1984 *Ethics of Sexual Difference*; 1987 *Sexes and Genealogies*.

⁴ Claude Lévi-Strauss (nar. 1908), francúzsky sociálny antropológ (príbuzenské a mýtické systémy), pôsobil na viacerých univerzitách (São Paulo, New York, Paríž); spolupracou s R. Jakobsonom v USA sa dostal pod vplyv štrukturalizmu; počas pôsobenia v Brazílii podnikol úspešný terénny výskum miestnych indiánskych kmeňov. Jeho práce patria ku klasickým textom štrukturalizmu.

Diela: 1949, 1967 *Les structures élémentaires de la parenté*; 1955 *Tristes tropiques*, (autobiografické črty; patrí k najprekladanejším prácam); 1955, 1961; 2. zv. 1973 *Anthropologie structurale*, i,ii; slovenský preklad: *Štruktúrna antropológia* (Martin Kanovský), i,ii. Kalligram 2000; 1962 *La pensée sauvage*; 1962 *Le totémisme aujourd'hui*; 1964 – 1971 *Mythologies*, i-ii-iii-iv; 1975 *La voie des masques*, i-ii, a i.

⁵ Pokiaľ sa v tomto kontexte hovorí o filozofii, používa sa bežná európska klasifikácia. V anglosaskom svete, predovšetkým v USA, kde má J. Derrida (nar. 1930) viacerých nadšených obdivovateľov a žiakov, sa tento šokujúco netradičný intelektuál, podobne ako v podstate celé postmoderné myslenie (*postmodern discourse*), alebo aspoň značná časť jeho predstaviteľov, radí do oblasti literárnej kritiky (*literary criticism*) a takto ich musíme najčastejšie hľadať tak v akademických databázach a knižniciach, ako aj v bežných kníhkupectvách. Takto zameraní intelektuáli sa totiž usilujú o zdôvodnenie rovnocennosti filozofického a literárneho textu v konečnom vyústení do *intertextuality* (*), v ktorej niektorí vidia paralelu s elektronickým *hypertextom*, t. j. virtuálnym prostredím, v ktorom sú kľúčové pojmy (čohokoľvek, čo je limitované iba hranicami predstavivosti) zoradené tak, aby bol k nim prístup nelineárnym a teda nesekvenciálnym spôsobom. Niektorí postmoderní myslitelia (Jean Baudrillard**) zachádzajú v tomto smere ešte ďalej, keď intertextualitu dávajú do súvisu s *hyperreali-*

(*) K *intertextualite* sa hlási aj Julia Kristevová v rétorickom spojení „mašinka zvaná intertextualita“, v ktorom sa „intertextualita uchádza o právo premeniť dielo na text a text na univerzum. Táto mašinka spúšťa procesy, ktoré nepoznajú obmedzenia a všetko zahrnujú do jediného textového univerza. Navyše táto mašinka dáva priam zázračnú schopnosť zbavovať autora moci nad dielom a na druhej strane obdarúvať touto mocou nového majiteľa textu, čitateľa“ (Marcelli, 2001, s. 289).

(**) Jean Baudrillard (nar. 1929), sociológ a filozof, svojimi prvými prácami (1968; 1970; 1972) sa na francúzskej intelektuálnej scéne prejavil ako neomarxista, teoretik a kritik konzumnej spoločnosti; ako filozof vystúpil s teóriou komodifikácie predmetov, ktoré, transformované na tovary, sa znovu objavujú ako *znaky*. Podľa J. Baudrillarda je moderná spoločnosť do takej miery zaplavená znakmi šírenými médiami, že už nie je možné jasne rozlišovať medzi *znakmi* a *realitou*. Po rozchode s marxizmom a s francúzskou ľavicou sa stáva zástancom *endizmu* s apokalyptickými predstavami o konci histórie. Model *hyperreálnej* budúcnosti vidí v USA (*America*, 1988), pretože tu „realita úplne zanikla pod lesklým a lákavým povrchom *simulácie*“ (Sim, 1999, s. 193, 356).

tu, charakterizovanou stratou *reálneho* v dôsledku nejstvejúcej deliacej čiary medzi reálnym a imaginárnym.

Derrida (výber): 1962 *L'origine de la géométrie* (Husserl), úvod a preklad; 1967 *L'écriture et la différence*; 1967 *La voix et le phénomène*; 1967 *De la grammatologie*; 1972 *La dissémination*; 1972 *Marges - de la philosophie*; 1972 *Positions*; 1973 *L'archéologie du frivole*, úvod k *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (Condillac); 1974, 1981 *Glas*; 1978 *Éperons, Les styles de Nietzsche*; 1984 *Otobiographies. L'enseignement de Nietzsche et la politique du nom propre*; 1985 *Des tours de Babel*, in: *L'art des confins*; 1987 *De l'esprit. Heidegger et la question*; 1987 *Psyché. Invention de l'autre*; 1990 *L'archéologie du frivole* (reed.); 1990 *Du droit à la philosophie*; 1992 *Points de suspension. Entretien*; 1993 *Passions*; 1993 *Sauf le nom*.

⁶ Michel Foucault (1926 – 1984), historik, filozof a kultúrny kritik, patrí k najvplyvnejším teoretikom adaptácie klasického štrukturalistického programu na myšlienkový svet postmodernizmu. Svojou svojráznou diskurznom analýzou výrazne ovplyvnil celú jednu generáciu filozofov vedy, sociológov, literárnych kritikov a kultúrnych historikov (Sim, 1999, s. 245 – 247).

Diela: 1961 *Folie et déraison: histoire de la folie à l'âge classique*; 1966 *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*; 1969 *L'archéologie du savoir*; 1975 *Surveiller et punir: naissance de la prison*; 1976 *La volonté de savoir (Histoire de la sexualité, tome I)*; 1976 – 1984 *Histoire de la sexualité*, 3 vol.; 2000 *Slová a veci. Archeológia humanitných vied* (preložil M. Marcelli).

⁷ Edward Said (nar. 1935), americký literárny kritik a teoretik kultúry, profesor na Columbia University. Do postmoderného diskurzu sa zapojil kritickou analýzou téz viacerých dominantných osobností (1975): Barthesa, Deleuza, Derridu, Foucaulta a i. Svojím mnohoznačným pojmom *orientalism*, ktorý v rôznych kontextoch môže práve tak dobre označovať (západnú) orientalistiku, ako aj predmet jej záujmu, t. j. Orient, zahajuje ‚kritiku orientalizmu‘ ako ústrednú tému postkoloniálneho diskurzu (1978; 1983; 1993). Aparát orientalizmu (t. j. orientalistiky a ňou ovplyvňovaných mocenských inštitúcií) Orient nielen študuje, ale svoj Orient priamo vytvára a tým pomáha riadiť a usmerňovať kolonialistické vzťahy. Diela: 1975 *Beginnings: Intention and Method*; 1978 *Orientalism*; 1983 *The World, the Text, and the Critic*; 1993 *Culture & Imperialism*.

⁸ Gayatri Chakravorty Spivak (nar. 1941), americká literárna kritička, teoretička kultúry, feministka; alternatívne označovaná za marxistku, dekonštruktivistku a postkolonialistku; univerzitné vzdelanie získala v Kalkute, postgraduálne štúdium zavŕšila v USA (Cornell University); v súčasnosti je profesorkou porovnávej literatúry (Columbia University, New York); svoj preklad Derridovej *Gramatológie* (1997) uviedla obsiahlym a zasväteným predslvom.

Diela: 1987 *In Other Words: Essays in Cultural Politics*; 1988 *Can the Subaltern Speak?*; 1988 *Poststructuralism, Marginality, Postcoloniality and Value*; 1993 *Outside in the Teaching Machine*; preklad a predslov: 1997 Derrida, J.: *Of Grammatology*.

⁹ Semiotika v zajatí postmodernej paradigmy, teda semiotika, ktorá spochybňuje pravdivostnú hodnotu signifikátu, v konečnom dôsledku popiera možnosť vedeckého diskurzu. Svojou esenciálnou prepojenosťou s textom, ktorý je à priori literárny a ovládaný skôr rétorikou ako logikou, poskytuje nečakane nové možnosti *skutočnej* literárnej tvorbe. Text prestáva

Diela: 1968 *Le système des objets*; 1970 *La société de consommation*; 1972 *For a Critique of a Political Economy of the Sign*; 1973 *The Mirror of Production*; 1976 *Symbolic Exchange and Death*; 1983 *The Ecstasy of Communication*; 1988 *America*; 1989 *Seduction*.

byť púhym objektom analýzy a prestáva byť závislým od profesionálneho interpretu (semiotik, dekonšuktivista, *guru*...), ktorý objavuje v texte 'biele miesta a nevy povedanosti' (Foucault, 1971, s. 602) a následne odhaľuje ich skrytý zmysel. Analyzátor už existujúceho textu sa mení na tvorca nového textu a úlohu interpreta-profesionála preberá čitateľ. V posledných rokoch takéto spojenie semiotika, či už profesionála alebo Lévi-Straussovho *bricoleura*, s kreatívnym autorom literárneho textu v jednej osobe, viedlo k vzniku viacerých pozoruhodných literárnych diel, z ktorých niektoré si získali svetové uznanie: *Meno ruže*, 1980 (Umberto Eco*); *Cit slečny Smilly pre sneh*, 1999 (Peter Høeg**); *Satanské verše*, 1989 (Salman Rushdie***) a i.

¹⁰ Julia Kristeva (nar. 1941), francúzska psychoanalytička, lingvistka a teoretička feminizmu bulharského pôvodu, profesorka všeobecnej jazykovedy na Univerzite Paris VII.

Práce: 1969 *Séméiotikè: Recherches pour une sémanalyse*; 1970 *Le texte du roman*; 1974 *La révolution du langage poétique*; 1974 *Des Chinoises*; 1983 *Soleil noir: dépression et mélancolie*; 1993 *Les nouvelles maladies de l'âme* a i.

¹¹ Roland Barthes (1915 – 1980), francúzsky literárny, kultúrny kritik a semiotik, ktorý prešiel veľmi významným a rozporným vývojom: marxisticky zameraný literárny kritik, štrukturalista vo 'vedeckej' analýze ľudskej spoločnosti, postštrukturalista v teórii textu a zároveň objaviteľ, prežívateľ a zdôvodňovateľ *potešenia z textu*.

Diela: 1953 *Le degré zéro de l'écriture*; 1954 *Michelet par lui-même*; 1957 *Mythologies*; 1964 *Essais critiques*; 1965 *Éléments de sémiologie*; 1966 *Critique et vérité*; 1967 *Système de la mode*; 1972 *Nouveaux essais critiques*; 1973 *Le plaisir du texte*; 1975 *Roland Barthes par Roland Barthes*; 1980 *La chambre claire. Note sur la photographie*; 1985 *L'aventure sémiologique*; 1987 *Incidents*.

Bibliografia****

- Barthes, Roland, 1964: *Communications* 4, in: Derrida 1997.
Barthes, Roland > Marcelli 2001.
Bhabha, Homi, 1999: 'The postcolonial and the postmodern: the question of agency', in: Derrida, Simon (ed.), 1999.
Culler, Jonathan, 1983: *Barthes*. Glasgow: Fontana Paperbacks; in: Marcelli 2001.

* Umberto Eco (nar. 1932), taliansky semiotik, literárny a kultúrny kritik a medzinárodne uznávaný spisovateľ; pôsobil na viacerých univerzitách doma (Torino, Milano) i v zahraničí (USA); od r. 1971 profesor semiotiky na univerzite v Bologni.

Semiotické práce: 1968 *La struttura assente* (Chýbajúca štruktúra), s vlastným prekladom do angličtiny; 1976 *A Theory of Semiotics*; 1984 *Semiotics and the Philosophy of Language* (napísané v angličtine); literárne diela: 1980 *Il nome della rosa* (slov. *Meno ruže*, reed. 2001); 1988 *Il pendolo di Foucault* (Foucaultovo kyvadlo) a i.

** Peter Høeg, dánsky spisovateľ, spolu s Umberto Eco patrí vo svete k najznámejším súčasným autorom, ktorí nepíšu po anglicky.

Romány: 1988 *Forestilling om det tyvende århundrede* (Predstavy o 20. storočí); 1992 *Frøken Smillas fornemmelse for sne*; 1996 *Kvinden og aben* (Žena a opičák) a i.

*** Salman Rushdie (nar. 1947), anglický románopisec indického pôvodu, medzinárodne známy nielen svojím tvorivým majstrovstvom, ale aj smrtonosnou *fatwou*, ktorú na seba privolať svojim príliš otvoreným sekulárnym prístupom k nedotknuteľným vieroučným princípom islámu v *Satanských veršoch*. Diela: 1983 *Shame*; 1989 *The Satanic Verses*; 1995 *The Moor's Last Sigh* a i.

**** Bibliografiu neuvádzame podľa úzu Jazykovedného časopisu.

- Derrida, Jacques, 1972: *La dissémination*. Paris: Le Seuil.
- Derrida, Jacques, 1982/a/: 'The time of a thesis: Punctuations', in: Alan Montefiore (ed.), *Philosophy in France Today*, Cambridge University Press.
- Derrida, Jacques, 1982/b/: *Margins of Philosophy* (< *Marges de la philosophie*. Paris 1972).
- Derrida, Jacques, 1985: *Lettre à un ami japonais*, in: Derrida 1987.
- Derrida, Jacques, 1987: *Psyché. Invention de l'autre*. Paris: Galilée.
- Derrida, Jacques, 1997: *Of Grammatology*, Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press (z francúzskeho originálu *De la grammatologie*, Paris: les Éditions de Minuit 1967, preložila Gayatri Chakravorty Spivak).
- Derrida, Jacques, 2000: *Gramatológia* (z francúzskeho originálu *De la grammatologie*, Paris: les Éditions de Minuit 1967, preložil Martin Kanovský). Bratislava, Archa.
- During, Simon (ed.), 1999: *The Cultural Studies Reader*. London and New York: Routledge.
- Easthope, Antony, 1999: *Postmodernism and Critical and Cultural Theory*; in: Sim, Stuart (ed.), 1999.
- Foucault, Michel, 1971: *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. New York, Toronto and London: Plume Book Edition (z franc. originálu *Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris 1961, preložil Richard Howard).
- Foucault, Michel, 1984: 'Space, power and knowledge', an interview with Paul Rabinow translated by Christian Hubert, extracted from *The Foucault Reader*, ed. Paul Rabinow, New York: Pantheon, 1984; in During 1999.
- Habermas, Jürgen, 2000: *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts (z nemeckého originálu *Der philosophische Diskurs der Moderne: Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1985, preložil F. G. Lawrence).
- La Capra, Dominick, 1989: *Soundings in Critical Theory*, in: Sim 1999.
- Lévi-Strauss, Claude, 1967: *Structural Anthropology*. New York, Anchor edition (z franc. originálu *Anthropologie structurale*, Paris, Librairie Plon 1958, 1974, preložili Claire Jacobson a B. G. Schoepf).
- Lévi-Strauss, Claude, 2000: *Štruktúrna antropológia*, i,ii (z franc. originálu *Anthropologie structurale*, Paris, Plon 1974, preložil Martin Kanovský). Bratislava, Kalligram.
- Lyotard, Jean-François, 1999: 'Defining the postmodern', in: During 1999.
- Marcelli, Miroslav, 2001: *Priklad Barthes*. Bratislava, Kalligram.
- Norris, Christopher, 1987: *Derrida*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Said, Edward, 1978: *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. London: Routledge & Kegan Paul (reed. 1995).
- Saussure, Ferdinand de, 1959: *Course in General Linguistics*. New York (z franc. originálu *Cours de linguistique générale*, Paris 1931, preložil Wade Baskin).
- Sim, Stuart (ed.), 1999: *The Routledge Critical Dictionary of Postmodern Thought*. New York: Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, 1997: *Translator's Preface* (úvod k svojmu prekladu *Of Grammatology*), Derrida 1997: ix-xc.
- Wood, David (ed.), 1985: *Derrida and Différance*. University of Warwick: Paroussia Press.

MYSLENIE O REČI A O METODOLÓGII

Jan Kořenský: *Proměny myšlení o řeči*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1998. 310 s.

Reprezentačný výber z diela prof. PhDr. J. Kořenského, DrSc., v ktorom možno hĺbkovo, logicky a systematicky sledovať jubilatov vedecký vývin a jeho teoretické zasahovanie do základných problémov súčasnej lingvistiky.

I.

Príspevek k problému struktury objektu a struktury popisu v lingvistickém zkoumání; Struktury lingvistického objektu a struktura lingvistického popisu; Ke vztahu obecné a speciální teorie systémů; Strukturace sémiotické triády se zřetelem k pragmatické dimenzi; Poznámky ke vztahům lingvistických a logických přístupů k jazykovým významům; K problémům modelování řeči a jazyka; Způsoby reálnosti řeči a jazyka; Vztahy sémantické, gramatické a versologické struktury básnického textu; Dvě poznámky k problému metafory v jazyce vědy; Tázání po symbolu; Hra jako konstrukční princip teorie řeči a textu.

II.

Obecná teorie interpretačních procesů a řečová komunikace; Okolnosti, předpoklady a zásady zkoumání řeči z hlediska komunikativního; Individuální a sociální v komunikaci (osobnost a sociální role); Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum řeči.

III.

Struktura výpovědi z hlediska jazykového zobrazení skutečnosti a kategorie pádu; Struktura funkčních vztahů kategorií substantiva, zejména se zřetelem k pádu; Poznámka k teorii slovních druhů; Problémy konstrukce gramatiky ze sémantické báze; Teorie tzv. statických významů věty; K některým významům českých vět; Vymezování platnosti slovesného významu; Relevance kategorie času ve struktuře přirozeného jazyka; Pojmy sémantika, syntax, pragmatika ve vztahu k funkční hierarchizaci sémantických a gramatických prostředků jazyka; K problému kontextově podmíněné realizace propozičních struktur; K procesuálnímu modelování řečové činnosti; K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby; Reinterpretace tradičních gramatických kategorií z hlediska procesuální gramatiky mluvčího; Pojem gramatické změny a pojem synchronní dynamiky.

IV.

K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů Pražské školy; Komunikační úspěšnost a spisovnost v různých typech řečových vztahů; Poznámky k cílům, předpokladům a obsahům regulativních činností zaměřených na společenské fungování národního jazyka.

JB

JAZYK AKO KULTÚRNY JAV

JURAJ DOLNÍK

DOLNÍK, J.: Language as a Cultural Phenomenon. Jazykovedný časopis, 53, 2002, No. 1, pp. 19 – 29. (Bratislava)

In this article are three aspects of the language as a cultural phenomenon discussed: (1) the language as a component of the being far away from the natural state, (2) the language as a cultural phenomenon with respect to the natural order, (3) the language as a complex of standardized signs. The standard language is the subject of discussion, too. It is shown that this language is under the influence of two forces, that is of the tendency to the rational perfecting of the language and of the pressure in the direction to the natural development of the language.

K pojmu kultúra

V dejinách analýzy fenoménu zvaného kultúra a úvah o nej sa bežne stretávame s tým, že kultúra sa kladie do protikladu s prírodou. Dejinný počiatok kultúry sa spája s procesmi, ktoré viedli k tomu, že bytosť nadobúdajúca vlastnosti človeka sa mení z prírodnej bytosti na bytosť kultúrnu. Prechod z prírodného stavu do priestoru kultúry sa podľa predpokladov začína vtedy, keď sa začína obrábanie pôdy a uctievanie božstva. Oporou tohto predpokladu sú aj dva významy latinského slova *colere*: 1. obrábať, pestovať; 2. uctievať (porov. so slovom *kult*). Obrábaním pôdy a uctievaním božstva sa človek výrazne oddeľuje od zvierat. Vznik kultúry je teda spätý s prácou, ktorá mení prírodu, ako aj s aktivitou, ktorá mení vnútro bytosti transformujúcej sa na človeka v kultúrnom priestore. Kultúra je z tohto pohľadu prejavom zmeny prírody (vrátane vnútornej „prírody“ ľudskej bytosti) činnosťou človeka čiže zmeny prírodného poriadku na poriadok utvorený človekom. S týmto chápaním kultúry korešponduje antický odkaz, že príroda je stav nebezpečného barbarstva, kým kultúra je naplnením úsilia o poriadok, ktorý má nejaký zmysel. Nadväzuje naň osvietenské myslenie voltairovského razenia, z ktorého vzišla idea o potrebe kultivovania ľudstva rozumom. Ocitli sme sa v myšlienkovom rámci založenom na téze, že kultivovanie ľudstva spočíva vo vzdialovaní sa od prírody, od prírodného stavu, od „nebezpečného barbarstva“. Súčasne nám prichádza na um odmietajúca reakcia, ktorú vyhranene prezentoval Rousseau svojou tézou o návrate k prírode. Návrat k prírode ponúkol ako alternatívu ku kultivovaniu, ktoré vedie k vyumelkovanej až dekadentnej kultúre. Aj

bez hlbšieho vniknutia do spôsobu myslenia v duchu „návratu k prírode“ ľahko postrehneme, že tu dochádza k posunu v chápaní prírody, prírodného. Je jasné, že za hlásaním návratu človeka k prírode nie je úsilie o akúsi spätnú transformáciu človeka do stavu zvieratá, ktoré predstavuje protipól kultúrnej bytosti (porov. s tézou o kultúre vs. príroda). Človek, ľudstvo sa má vrátiť k tomu, čo mu dala príroda do vienka, čo mu je od prírody dané, vlastné. Vychádza sa teda z toho, že príroda nezahŕňa len hmotný (nie človekom vytvorený) svet a biologické vybavenie človeka (ako časť hmotného sveta), ale je v nej založený aj zmysluplný poriadok sveta vrátane ľudstva. Popiera sa východiskový protiklad „prírodný poriadok vs. poriadok utvorený človekom“ a nahrádza ho poznávací model „v poriadku sveta je založený aj zmysluplný poriadok ľudstva“. Svet vytváraný človekom je realizáciou takpovediac hĺbkového programu zafixovaného v prírodnom poriadku. Pojem prírody zahŕňa potenciálnu kultúru. Realizácia potenciálnej kultúry je kultúra predurčená poriadkom v prírode čiže prirodzená kultúra. Zjavuje sa pojem prirodzenosti a nový protiklad „prirodzené vs. neprirodzené“. Prirodzené je to, čo zodpovedá prírodnému poriadku (lebo veď z neho vyrástlo). Je zjavné, že do pojmu prirodzenosti sa už premieta axiologické hľadisko. Prírodný poriadok je „normálny“ poriadok a to, čo mu zodpovedá (čiže prirodzené) je „dobré“, a teda čím menej prirodzené, tým menej „dobré“. Realizácia potenciálnej kultúry (čiže založenej v prírodnom poriadku) je „normálna“, „dobrá“ kultúra; kultúra nezodpovedajúca tomuto poriadku je „zlá“ (úpadková, dekadentná a pod.).

Etnológovia, antropológovia, ale aj iní odborníci viažu pojem kultúry na zvyklosti, tradície, konvencie istej komunity. K. P. Hansen (2000, s. 39) definuje tento pojem ako štandardizácie platné v istých kolektívoch (od materiálnej kultúry odhliada). A hneď dodáva, že „kultúry nepozostávajú len zo štandardizácií, ale aj zo znakov. Štandardizácie sú už vlastne znaky a z druhej strany väčšina znakov je štandardizovaná a ako napr. jazyk aj inštitucionalizovaná“ (op. cit., s. 41). Štandardizáciu chápe ako analogické správanie členov daného kolektívu. Štandardizácia sa rozširuje a stabilizuje komunikáciou, socializáciou a tradíciou. Štandardizáciami sa konštituuju komunity a prostredníctvom nich sa zaručuje „členstvo“ v komunitách. V súvislosti so „znakovosťou“ kultúry si pripomeňme tézu U. Eca (1991, s. 52), že kultúru možno lepšie pochopiť, keď sa skúma zo semiotických hľadísk. Podľa neho by sa mala kultúra skúmať ako komunikačný jav založený na systéme signifikácií.

Pokúsime sa o analýzu jazyka – a špeciálne spisovného jazyka – na pozadí nacrtnutých ideí o jave zvanom kultúra. Predchádzajúci stručný výklad (spomínané idey a pojmy sú, prirodzene, predmetom dlhodobých diskusií a názorových sporov) posúva do pozornosti tieto aspekty predmetu analýzy:

- a) jazyk ako súčasť bytosti vzdäľujúcej sa od prírodného stavu,
- b) jazyk ako kultúrny jav vo vzťahu k prírodnému poriadku,
- c) jazyk ako komplex štandardizovaných znakov.

Jazyk a vzdäľovanie sa od prírodného stavu

Artikulovaný jazyk sa stal jednou z konštitučných vlastností bytosti, ktorá sa vymaňovala z prírodného stavu a čoraz viac sa začala odlišovať od bytostí zotrávajúcich v tomto stave. Rozvíjanie jazyka je sprievodným príznakom premeny potenciálnej ľudskej bytosti na človeka a jeho postupného vzd'alovania sa od prírodného stavu. Potenciálna ľudská bytosť sa mení na kultúrnu bytosť v spätosti s rozvíjaním jazyka. Pritom rozvíjanie jazyka znamená vzd'alovanie sa od komunikácie na úrovni prírodného stavu. Vzd'alovanie sa spočíva v tom, že formovaním a rozvíjaním artikulovaného jazyka sa prekonáva funkčná obmedzenosť komunikácie na úrovni prírodného stavu – jej viazanosť na výmenu informácií nevyhnutných na prežitie. Človek nadobúda zreteľné kontúry kultúrnej bytosti a jazyk sa stáva kultúrnym javom, keď zabezpečenie prežitia prestáva byť jedinou motiváciou komunikácie. Lapidárne povedané, človek začína existovať ako kultúrny tvor, keď má čo povedať aj mimo komunikácie motivovanej zabezpečením prežitia, a jazyk nadobúda povahu kultúrneho javu, keď slúži ako nástroj aj takej komunikácie (kultúrnej komunikácie). Toto určenie počiatku kultúrnosti človeka a jazyka korešponduje s prekročením rámca elementárnej zložky ontogeneticky primárnych (základných) potrieb ako motivačných síl (potreba zachovania vlastného života, potreba zachovania rodu, potreba orientácie v svojom okolí). Ďalší rozvoj človeka a jazyka ako kultúrnych fenoménov je spätý s navodením ďalších (nižších) základných potrieb (potreba sociálneho kontaktu, potreby spojené s rozvojom vlastnej osobnosti, napr. realizácie vlastných schopností, primeraného sociálneho správania a pod.) a najmä so vznikom sekundárnych čiže kultúrnych potrieb (morálne a estetické potreby, potreba istého spôsobu života, istého druhu činnosti a pod; porov. s klasifikáciou potrieb v práci Linhart a kol., 1987, s. 427 – 428).

Neelementárne potreby motivujú funkčnú diferenciaciu jazykovej komunikácie, a teda indukujú rozvíjanie jazyka, realizáciu jeho funkčného potenciálu, a to jeho operatívnej aj ikonickej zložky (operatívnosť a ikonickosť v zmysle koncepcie F. Míka, 1989). K dvom líniam – operatívnej a ikonickej – vo funkčnom systéme textu citovaný autor (op. cit., s. 46) pripája poznanie (odvolávajúc sa na Lotmana), že „miera rozvinutosti funkčných podsystémov poukazuje jednoznačne na predominanciu pravej strany systému, a svedčí teda aj o celkovom trende vývinu: od operatívnosti k ikonickosti. Vyjadrovanie predstavuje „vyšší“ pól vývinu komunikácie, predstavuje jeho „kultúrny“ vzostup.“ Ikonickosť sa považuje za kultúrny náprotivok operatívnosti (z čoho, pravda, nevyplýva, že v operatívnom bloku systému niet kultúrneho vzostupu; ide o prevahu „kultúrneho“ potenciálu ikonickosti). Príčina kultúrnej dominancie ikonickosti je zrejmá. Ikonickosť je funkčná (výrazová) kategória, ktorá sa dotýka vzťahu komunikátu (ako výsledku komunikačnej aktivity) k svetu. Je to interpretačný vzťah. Bytosť nadobúdala vlastnosti kultúrneho človeka formovaním a rozvíjaním interpretačnej kompetencie. Vzd'alovala sa od prírodného stavu tým, že začala vyvíjať aktivity (spočiatku obrábanie pôdy a uctievanie božstva), v ktorých sa konštituo-

vala interpretačná kompetencia, čo bolo spletené s prekonávaním funkčnej obmedzenosti jazykovej komunikácie motivovanej elementárnymi potrebami. Jazyk ako kultúrny výtvor sa rodil a rozvíjal ako interpretačný konštrukt. Fixovali sa (a teda sa aj uchovávali) v ňom výsledky interpretácie sveta a súčasne fungoval ako interpretačný prostriedok (ako interpretačná schéma; porov. s poučným výkladom interpretačných konštruktov na úrovni filozofického zovšeobecnenia v práci Lenk, 1994). Tento moment treba vyzdvihnúť aj preto, lebo práve následkom determinovanosti jazyka interpretačnou kompetenciou jeho nositeľov je jeho kultúrna jedinečnosť. Množina prirodzených jazykov ako kultúrnych jedinečností je realizáciou interpretačného potenciálu človeka ako bytosti svojho druhu. Z pozície abstraktného pozorovateľa, ktorý stojí nad komplexom prirodzených jazykov, „vidí“ do nich, a teda môže uvažovať z nadhľadu a na základe prehľadu o jazykoch, jazyky ako kultúrne jedinečnosti sú produktom realizácie interpretačného programu, ktorou sa ľudstvo – vybavené istými danosťami – zmocňuje sveta ponúkajúceho otvorenú množinu interpretačných možností (hoci tu hovoríme o programe, nespájame túto ideu s teleologickým výkladom; na konfrontáciu si pripomeňme známy výklad L. Weisgerbera [1964, s. 173 – 174] o zmysle rozmanitosti jazykov: „...rozmanitosť jazykov je mnohorakosť ciest, ktorou sa naplno realizuje jazykové nadanie človečenstva a ktorá v potrebnej rozmanitosti spôsobov videnia privedie ľudstvo k jeho jazykovému cieľu“).

Doposiaľ sme explicitne nebrali do úvahy, že isté potreby jednotlivca, ktoré motivujú kultúrny vzostup komunikácie a jazyka, sa prelínajú s potrebami jazykového kolektívu. Do pozornosti sa však dostávajú potreby zviazané s fungovaním a rozvíjaním kolektívu. Také potreby motivovali kultúrnu komunikáciu, ktorá si vyžadovala kultúrny jazyk (v tradičnom chápaní) a potom jeho spisovnú podobu. Integrovaná a kooperatívna potreba motivovala kultivačno-regulačné aktivity, ktoré sa potom stali predmetom poznávania. Človek so svojím jazykom sa už na hony vzdialil od prírodného stavu. Zaplietol sa do zložitej siete sociálnych vzťahov a vyhranil sa ako člen národného spoločenstva. Jazyk na ceste svojho kultúrneho vzostupu sa ocitol v priestore značne rozmanitých sociálnych interakcií, ktoré zahŕňali zodpovedajúcu rozmanitosť komunikačných stykov, a súčasne v priestore národného spoločenstva, ktorého sebaidentifikačná potreba sa „naložila“ na komunikačnú funkciu jazyka ako epifenomén.

Jazyk ako kultúrny jav vo vzťahu k prírodnému poriadku

Spisovný jazyk ako jav na vysokom stupni kultúrneho vzostupu, ktorý sa dosiahol najmä rozvinutím ikonického potenciálu jazyka v spätosti s realizáciou spomínaného interpretačného programu, je jedným z konštitučných prvkov novodobého etnického (národného) spoločenstva. Rozvíja sa ďalej tak, že je stále v súlade s potrebami vznikajúcimi pri civilizačnom a kultúrnom rozvoji tohto spoločenstva. V tejto súvislosti sa hovorí o kultivovaní jazyka, a to v zmysle jeho zdokonaľovania. Dospelo sa k

poznaniu, že spisovný jazyk sa musí vedome kultivovať, t. j. zdokonaľovať: „Tzv. moderné jazykové spoločenstvá musia tento proces vedome podporovať, lebo s komplikovanou organizáciou spoločnosti a s prevahou tzv. duševnej práce nad telesnou zväčšuje sa aj ich závislosť od stavu jazyka“ (Kráľ – Rýzková, 1989, s. 15). Ako sa dá pristupovať ku kultivovaniu („zdokonaľovaniu“) spisovného jazyka? Z voltairovskej alebo rousseauovskej pozície.

Prístup z voltairovskej pozície spočíva v tom, že spisovný jazyk sa kultivuje tak, aby sa v ňom upevňoval a rozvíjal poriadok riadený rozumom. Rozumové riadenie jazykového poriadku znamená, že sa spisovný jazyk rozvíja podľa línie kultivovania ľudstva rozumom, t. j. podľa línie vzd'alovania sa od prírodného stavu racionálnym zdokonaľovaním jazyka, racionálnym usmerňovaním jeho vývinu. Upevňovanie a rozvíjanie jazykového poriadku riadeného rozumom zodpovedá predstave, že posúvanie spisovného jazyka po rebríčku kultúrneho vzostupu (čiže zvyšovanie miery jeho kultúrnosti) je odd'alovaním jeho poriadku od prírodného poriadku jazyka, ktorý má počiatok v jeho prírodnom stave. V lingvistike hovorievame o posilňovaní „umelosti“ spisovného jazyka. Prístup z rousseauovskej pozície nás nabáda k „návratu k prírode“ čiže k návratu k prírodnému poriadku, a teda k chápaniu spisovného jazyka ako prirodzeného kultúrneho javu. Z tohto pohľadu spisovný jazyk je „normálny“, „dobrý“ kultúrny fenomén, keď sa v ňom rozvíja prírodný poriadok. To značí, že kultivovanie nemá posilňovať umelosť spisovného jazyka, ale naopak upevňovať prirodzenosť v tomto jazyku.

Pri analýze týchto dvoch prístupov sa nastoľuje otázka, čo sa vystihuje pojmom prírodného poriadku v jazyku. Čo je prírodné v jazyku vo vzťahu k poriadku v ňom, t. j. jeho organizovanosti? Prírodné v jazyku je to, čo sa doň premietlo z prírody (nie človekom vytvoreného sveta) a z človeka ako biologickej bytosti (teda súčasť prírody). Východiskový stav prírodného poriadku v jazyku sa skonštitoval v interakcii formujúceho sa človeka (s istou biologickou výbavou) s prírodou. Konštitučný proces prebiehal na podklade postupne sa vyhraňujúcej interpretačnej aktivity spätjej s orientačnou potrebou, ktorá bola spočiatku zviazaná s elementárnymi potrebami (porov. s výkladom vyššie). Človek formujúci sa interpretačnou aktivitou „oživoval“ z nekonečného množstva „mŕtvych“ vzťahov a súvislostí v prírodnom svete tie, ktoré korešpondovali s jeho orientačnou potrebou, a tak odhaľoval v tomto svete poriadok pre seba, teda poriadok, ktorý mal pre neho istý zmysel. Jeho orientačná potreba vyžadovala, aby spoznal, že (a) isté na prvý pohľad rozličné entity sú v istom zmysle tie isté entity, aby (b) istú entitu v istom prostredí (okolí) spoznal aj v inom prostredí a aby (c) postrehol závislosť istej entity od inej entity; napr. (a) istá červená a istá modrá bobuľa je tá istá v tom zmysle, že ide o jedlú, chutnú bobuľu, (b) ide o tú istú červenú bobuľu, hoci rastie na inom kríku v inom lese, (c) istá červená bobuľa rastie len na takom a takom kríku, dozrieva, keď... atď. Fundamentálny význam malo pre orientáciu poznanie, že vzťahy a súvislosti sa vyskytujú opakovane, pretože umožňovalo predvídanie, a teda riadenie činnosti (porov. s pojmom *aktivita odrazu* v teórii odrazu;

„aktivita“ sa okrem iného spája s regulačnou funkciou odrazu, ktorý má podstatnú rolu pri riadení činnosti a správania človeka; Linhart – Novák, 1985, s. 37). Na základe spoznania týchto vzťahov a súvislostí, opakovanosti ich výskytu, prírodný svet sa človeku ukazuje ako celok s takým poriadkom, ktorý má pre neho zmysel. Proces odkrývania poriadku prírodného sveta bol súčasne procesom konštituovania interpretačnej kompetencie.

Formovanie interpretačnej kompetencie prebehlo spolu s konštituovaním jazyka, ktorý slúžil ako interpretačný konštrukt. Aj vo vzťahu k štrukturácii jazyka pôsobila orientačná potreba ako motivačný faktor. Na jednej strane prírodný poriadok sa premietol do sémantickej organizácie jazyka a na druhej strane tento poriadok reštriktívne vplýval na rozsah rozmanitosti jazykových foriem. Poriadok v prírodnom svete a analogický poriadok v jazyku mali pre človeka ten istý zmysel: dobre vyhovovali jeho orientačnej potrebe. Osobitne treba vyzdvihnúť túto vlastnosť prírodného poriadku: opakovanosť výskytu istého vzťahu, istej súvislosti sa môže vyznačovať istým stupňom pravdepodobnosti. Prírodný poriadok sa premietol do jazyka aj s touto vlastnosťou bez toho, aby tým utrpela orientačná potreba. Tento poriadok premietnutý do jazyka sa stal jeho prirodzenou organizáciou. Ďalšie rozvíjanie jazyka – najmä prostredníctvom posilňovania ikonického bloku funkčného systému textu, a to jeho pojmovej a zážitkovej vetvy (v zmysle teórie citovaného F. Mika) – prebiehalo v rámci tohto poriadku, tejto organizácie. Jazyk sa rozvíjal ako prirodzený kultúrny fenomén v procese rozvíjania kultúrnej komunikácie.

Keď sa jazykové spoločenstvo ocitlo v ére spisovného jazyka, potreba zjednocovania a stability normy, ako aj kodifikácie silne motivovala metajazykové aktivity. Vytvorila sa živná pôda na presadzovanie predstavy o racionálnej regulácii jazykového života (pravda, „pôda“ sa pripravovala už v predspisovnej ére tzv. kultúrneho jazyka). Spisovný jazyk ako kultúrny fenomén, ktorý bol už nedohľadne vzdialený od jazyka v prírodnom stave (obmedzený na komunikáciu motivovanú potrebami spätými s prežitím), bol nevyhnutným sprievodným príznakom výrazného kultúrneho vzostupu príslušného spoločenstva, a teda aj záväzným atribútom jeho ďalšieho rozvoja, takže sa stal objektom racionálnych zásahov podporujúcich jeho ďalší kultúrny vzostup (odstraňujúc prekážky vyplývajúce z nejednotnej a nestabilnej normy). Založila sa tradícia intervencií do spisovného jazyka ako prostriedku jeho kultivovania. Táto tradícia harmonizovala s voltairovskou ideou zdokonaľovania ľudstva rozumom. Intervencie do spisovného jazyka v duchu jeho rozumového zdokonaľovania začali narážať na odpor, keď išli proti duchu prirodzeného poriadku jazyka. Aby sme sledovaný jav dali pod ostré svetlo, volíme túto extrémnu (idealizujúcu) formuláciu: Z voltairovskej pozície kultivovanie spisovného jazyka nie je len jeho oddiaľovaním od prírodného stavu jazyka (čo sa prejavuje v rozvíjaní funkčného bohatstva jeho prostriedkov), ale aj zmenou jeho prírodného poriadku (ilustruje to napr. požiadavka, že kodifikácia – ako nástroj kultivácie – má podporovať pravidelnosť v jazyku). Kým v „ľudovom“ jazyku, ktorý je kultúrnym javom nižšieho rangu, sa rozvíja prírodný

poriadok jazyka, povahe a postaveniu spisovného jazyka na rebríčku kultúrneho vzostupu zodpovedá racionálny poriadok. Avšak to, že racionalizácia prírodného poriadku naráža na odpor, obracia pozornosť na rousseauovský prístup. Tento prístup sa dostáva tým viac do popredia, čím viac sa spisovný jazyk vzdialil od svojho konštitučného obdobia, keď zjednocovanie a stabilizácia normy priam vyžadovali aktivity, ktoré boli konformné s voltairovským duchom, a teda otázka jednoty a stability normy sa posunula do normálnej polohy. Rousseauovský návrat k prírodnému poriadku je vynucovaný tým, že po naplnení integračnej funkcie spisovného jazyka, čo je späť s jeho demokratizáciou, aj tento jazykový útvar nadobudol status normálneho jazyka, t. j. takého jazyka, ktorý sa ukotvil v jazykovom povedomí členov daného jazykového spoločenstva ako ich materinský jazyk, resp. variant tohto jazyka. Ich orientačnej potrebe vo vzťahu k tomuto jazyku – ako normálnemu jazyku – vyhovuje prírodný poriadok, prirodzená organizácia. Opäť môže u nich naplno fungovať mechanizmus prirodzeného osvojovania si, používania a rozvíjania materinského jazyka. Spisovný jazyk sa stáva jazykom, ktorý sa rozvíja spolu s kultúrnym vzostupom jazykovej komunikácie a so zachovaním možnosti (rozšírenej) reprodukcie jeho prirodzeného poriadku.

Jazyk ako komplex štandardizovaných znakov

Podľa kulturológie (Hansen, 2000, s. 73) jazyk je „kultúrny fenomén, ktorý je založený na ľubovoľných (v zmysle „arbitrárných“ – pozn. J. D.) štandardizáciách. Zdôrazňuje sa, že systém takého druhu, akým je jazyk, nezodpovedá zvyčajnej (štandardnej) predstave o systéme, pretože je to vlastne konglomerát štandardizácií (konvencií, zvyklostí, tradícií). Taký pohľad na jazykový systém je dobre známy aj v lingvistike; porov. napr. s poukazovaním na heterogénnosť v jazykovom systéme (napr. Bartsch, 1985). Podobne ako iné kultúrne výtvory jazyk je produkt ľudskej činnosti, ktorá nebola plánovane, cieľavedome zameraná na vytvorenie istým spôsobom štruktúrovaného celku. O javoch, ktoré majú s artefaktmi spoločné to, že sú produktom ľudskej činnosti, ale na druhej strane ich spája s prírodnými javmi to, že sú nezávislé od vôle jednotlivca, sa hovorí ako o „fenoménoch tretieho druhu“ (Keller, 1989). Prírodný jazyk je produkt komunikačnej činnosti, vznikol a rozvíjal sa prostredníctvom komunikácie. Ukázalo sa, že komunikácia sa dobre realizuje jednotkami, ktoré sú výsledkom konvencionalizácie čiže štandardizácie arbitrálneho priradovania významov k istým formám, t. j. štandardizovanými jazykovými znakmi. Jazykové znaky sú len špeciálnym prípadom štandardizovaných znakov tvoriacich kultúru istého spoločenstva (v duchu kultúrnej semiotiky). Ich špeciálnosť spočíva v tom, že vznikli ako reálne alebo potenciálne znaky znakov. Uchovávaajú sa v nich štandardizované interpretácie označovaných entít, ktoré samy majú alebo môžu mať znakovú funkciu, t. j. reprezentujú isté štandardizované interpretácie (v lingvistike sa v tejto

súvislosti tradične hovorí o signifikácii a konotácii). Tým, že jazykový znak je nosič týchto interpretácií, funguje ako stavebný prvok kultúry daného spoločenstva.

Jazykové znaky ako akumulátory štandardizovaných interpretácií (signifikácií a konotácií) sa uchovávajú v štandardizovaných vzťahoch. Podkladom štandardizovaných vzťahov sú relácie medzi entitami, ktoré dané kultúrne spoločenstvo aktualizovalo interpretáciou sveta. Okrem toho závažným podkladom sú dva vzájomne späté faktory: prirodzený sklon človeka podobne zaobchádzať s podobnými entitami a už spomínaná prirodzená orientácia človeka vo svete. Podobné zaobchádzanie s podobnými entitami z bežného života sa prenieslo aj do znakovitostnej aktivity v rámci komunikačnej činnosti. Podobnosť je však, ako je dobre známe, relatívny jav. Entity môžu byť podobné z rozličných hľadísk. Dotýka sa to aj jazykových znakov. Štandardizovali sa podobné zaobchádzania z odlišných aspektov podobnosti; napr. v slovenčine dodržiavanie tzv. rytmického zákona (foneticko-fonologický aspekt) vs. jeho nedodržiavanie (morfológický aspekt), diferencované podobné zaobchádzanie s tými istými javmi (napr. mužské zvieracie substantíva s tvrdým alebo obojakým spoluhláskovým zakončením v sg. sa skloňujú podľa vzoru *chlap*, v pl. podľa vzoru *dub*) alebo zaobchádzania s podobnými javmi, ktoré sa ocitli vo vzťahu podobnosti s odlišnými javmi (napr. *hovorca* je odvodené od *hovoriť* podobne ako napr. *tvorca* od *tvoriť*, ale podobné substantívum *hanobiteľ* je odvodené od *hanobiť* podobne ako napr. *spasiteľ* od *spasiť*). Jazykový systém sa konštituoval a rozvíjal prostredníctvom takých štandardizácií, takže jeho povaha zodpovedá povahe systému, ktorý je v základe neplánovane vzniknutých, rozvíjaných a tradovaných kultúrnych fenoménov. Ako produkt štandardizácií sa vyznačuje protirečeniami a logickou nedôslednosťou. O tom, čím je umožnené „tolerovanie“ tejto nedôslednosti, už bola reč: prenesenie prirodzenej orientácie človeka vo svete do oblasti jazyka. Prirodzená orientácia je konformná s prirodzenou logikou, ktorá nevyžaduje usudzovanie založené na striktných zákonoch (porov. s výkladom v práci Dolník, 2000).

Jazyk ako „fenomén tretieho druhu“ je aj pod vplyvom pôsobenia faktora zvaného „neviditeľná ruka“ („invisible-hand“ je ekonomický fenomén tradovaný od A. Smitha; porov. Keller, 1989, s. 389). Vznikajúca a rozvíjajúca sa jazyková komunikácia, v ktorej sa štandardizovali jazykové znaky a štruktúry, nebola zameraná na konštituovanie a rozvíjanie jazykového systému. Jazykový systém je výsledok pôsobenia „neviditeľnej ruky“. Tento faktor je v komunikácii stále latentne („neviditeľne“) prítomný a spôsobuje, že v jazyku vznikajú a upevňujú sa javy, ktoré sú mimo zorného poľa komunikantov. Keď sa napr. pôsobením analógie rozširujú a štandardizujú tvary *babíom*, *babíou* („používanie takýchto tvarov sa vyskytuje vplyvom ostatných pádov, v ktorých prevažujú dvojhláskové pádové prípony“ [Dvonč, 1984, s. 81]), zaiste nie je v poli vnímania komunikantov zmena v diftongickom podsysteme fonologickej sústavy slovenčiny. Historické zmeny napr. v morfológickom systéme istého jazyka, ktoré sa po ich súhrnnom opise javia ako reštrukturali-

zácia systému, sú „dielom“ onej „neviditeľnej ruky“. Pôsobenie tejto „ruky“ je späté s kultúrnou povahou jazyka.

Pri spisovnom jazyku sa do pozornosti dostáva hodnotenie efektov „neviditeľnej ruky“. Intervencie do jeho normy sa dajú zdôvodniť tým, že „dobré“, „osožné“ efekty treba podporovať, kým „zlé“, „škodlivé“ následky neslobodno pripúšťať. „Neviditeľná ruka“ má byť pod kontrolou, lebo „zlé“ efekty ohrozujú jazyk, ktorý funguje v čoraz zložitejších a náročnejších spoločenských podmienkach. Najlepšie je, keď používatelia spisovného jazyka dokážu predvídať možné záporné efekty a podľa toho používajú jeho prostriedky a rozvíjajú ho (v slovenskom prostredí sa napr. už poukázalo na možné „hrozivé“ morfológické následky zanedbávania výslovnosti mäkkého *l*). Z druhej strany sa zjavuje námietka, že hodnotiacia norma (hodnota „dobré“ na hodnotiacej škále) vo vzťahu k týmto efektom je ľubovoľná. Hodnotenie istého efektu ako „dobré“ a podľa toho iného efektu ako „zlé“ je spojené len s jednou z možných predstáv o tom, aký má byť spisovný jazyk a akí majú byť jeho používatelia. Najzávažnejšie je však to, že niet dôkazov na potvrdenie možnej škodlivosti istých efektov.

Zhrnutie so závermi

Jazyk sa začal rozvíjať ako kultúrny fenomén, keď sa vymaňoval z rámca svojho prírodného stavu. Z retrospektívnej vtáčej perspektívy rozvíjanie jazyka – špecifického kultúrneho fenoménu – sa javí ako rozvíjanie interpretačného konštruktu, ktorým sa realizuje interpretačný program človeka ako kultúrnej bytosti. Tento program sa realizuje rozmanitými jazykmi – interpretačnými konštruktmi, čo na jednej strane prináša nevýhodu v podobe kultúrno-komunikačnej bariéry medzi jazykovými spoločnosťami, ale na druhej strane sa tým naplno prejavuje interpretačný potenciál človeka ako bytosti svojho druhu. Rozvíjanie jazyka ako interpretačného konštruktu prebieha prostredníctvom kultúrneho vzostupu jazykovej komunikácie čiže jej funkčného diferencovania, zjemňovania, a to najmä v jej ikonickej dimenzii. Kultúrny vzostup komunikácie je viazaný na skultúrňovanie interpretačnej kompetencie komunikantov, ktoré je motivované dynamikou ich potrieb.

Jazyk ako kultúrny jav je produkt štandardizácií. V danom jazykovom spoločenstve sa štandardizovali interpretácie sveta, ktoré sa reprodukovali v jazykovej komunikácii a akumulovali sa v jazyku ako interpretačnom konštrakte. Táto interpretačná štandardizácia je spätá so štandardizáciou prvkov a vzťahov, ktoré konštituujú jazykový celok. Tento celok sa vytváral a rozvíjal v jazykovej komunikácii a je poznačený efektom „neviditeľnej ruky“, ktorý je príznačný pre objekty „tretieho druhu“. Následkom neplánovitosti konštituovania a rozvíjania tohto celku, a teda jeho formovania „neviditeľnou rukou“ je, že tento celok nemá povahu striktného systému, lež povahu útvaru pozostávajúceho z komplexu rozličných systemizácií ako výsledku štandardizácií. Hoci lingvistický opis jazykového systému je veľmi komplikovaný, členovia jazykového spoločenstva si ho osvojujú (z deskriptívneho hľadiska) s neuveriteľnou

ľahkosťou, samozrejmosťou. To svedčí o tom, že v protiklade s deskriptívnou zložitou používatelia jazyka sa v tomto systéme orientujú s takou prirodzenosťou, s akou sa orientujú v svojom okolí, v ktorom sa bežne, automaticky pohybujú. Dá sa to vysvetliť tak, že jazykový systém je založený na podobnom prirodzenom poriadku, aký človek odhalil vo svete pri uspokojovaní svojej bežnej orientačnej potreby. Ukázalo sa, že aj keď sa jazyk vzdŕaloval od prírodného stavu (od stavu „jazyk ako predkultúrny fenomén“), aj keď sa obohacoval, rozvíjal, udržiavanie prirodzeného poriadku – „prirodzeného systému“ – vyhovovalo potrebám jeho nositeľov. Prirodzený mechanizmus rozvíjania jazyka, ktorého podkladom je štandardizácia, dobre fungoval v každej vývinovej etape, pokiaľ sa nevytvorili výrazne nové podmienky.

Nehomogénnosť spoločenstva vo vzťahu k spisovnému jazyku v období jeho konštituovania nebola konformná s normálnym fungovaním tohto prirodzeného mechanizmu. K primeranej miere jazykovej homogenosti národného spoločenstva sa dospelo vonkajším zasahovaním do tohto mechanizmu. Vznikli podmienky na racionálne zaobchádzanie s jazykom v duchu voltairovského zdokonaľovania sveta rozumom, na vedomú kontrolu pôsobenia „neviditeľnej ruky“, a teda rozvíjania jazyka. Založila sa kodifikačná tradícia a pestoval sa pocit potreby extrakomunikačného vnímania spisovného jazyka a hodnotenia jeho prostriedkov z tejto pozície. Po dosiahnutí primeranej homogenosti národného spoločenstva vo vzťahu k spisovnému jazyku a primeranej miery stability jeho normy vznikla situácia, keď sa spisovný jazyk môže rozvíjať v súlade s prirodzeným poriadkom jazyka. Otvára sa možnosť návratu k prerušenej tradícii prirodzeného rozvíjania jazyka v duchu rousseauovského návratu k prírode, ku komunikačnému vnímaniu jazyka ako normálneho spôsobu nazerania na jazyk a k hodnoteniu jeho prostriedkov z tejto pozície. Jazykové spoločenstvo je pod vplyvom dvoch síl: Z jednej strany pôsobí sila voltairovskej tradície racionálneho zdokonaľovania (aj) jazyka, pričom sa hľadajú nové dôvody na pestovanie tejto tradície, a z druhej strany sa oživuje sila tradície prirodzeného rozvíjania jazyka, ktorá evokuje ideu rousseauovského návratu. Súčasná spisovná slovenčina je dobrým príkladom ilustrujúcim napätie, ktoré prináša so sebou stretnutie týchto síl. V príslušnej oblasti lingvistiky sa toto napätie prejavuje ako konkurencia medzi štandardizovaným voltairovským a štandardizujúcim sa rousseauovským myslením vo vzťahu k spisovnému jazyku.

Bibliografia

- BARTSCH, R.: Sprachnormen. Theorie und Praxis. Tübingen, Max Niemayer Verlag 1985.
DOLNÍK, J.: Inferencia, prototypová perspektíva a jazykový systém. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 194 – 203.
DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984.
ECO, U.: Semiotik. Entwurf einer Theorie der Zeichen. 2. vyd. München, Wilhelm Fink Verlag 1991.

- HANSEN, K. D.: Kultur und Kulturwissenschaft. 2. vyd. Tübingen – Basel, Francke 2000.
- KELLER, R.: Erklärung und Prognose von Sprachwandel. Zeitschrift für Phonologie, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 42, 1989, č. 3, s. 383 – 396.
- KRÁL, Á. – RÝZKOVÁ, A.: Základy jazykovej kultúry. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990.
- LENK, H.: Von Deutungen zu Wertungen. Eine Einführung in aktuelles Philosophieren. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1994.
- LINHART, J. – NOVÁK, V. J. A.: Princíp odrazu v biológii a psychológii. Praha, Academia 1985.
- LINHART, J. a kol.: Základy obecné psychologie. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987.
- MIKO, F.: Aspekty literárneho diela. Nitra, Pedagogická fakulta 1989.
- WEISGERBER, L.: Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft. 2. vyd. Heidelberg, Quelle und Meyer Verlag 1964.

PRAKTICKÁ RÉTORIKA

Daniela S l a n ě o v á: *Základy praktickéj rétoriky*. Prešov, Náuka 2001. 212 s.

Po dvoch vydaniach *Praktickej štylistiky* (1994, 1996), ktoré boli mimoriadne úspešné, prichádza doc. PhDr. D. Slančová, CSc., kmeňová pracovníčka na Katedre slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, s ďalšou vysokoškolskou učebnicou. V publikácii sa nielen prít'azlivo a prehľadne podávajú základné poznatky, ale zároveň sa odporúča aj základná literatúra z oblasti rétoriky a dávajú sa aj praktické úlohy na precvičenie preberaných javov. Prehľadne je urobená aj grafická úprava knihy, na čo sa dakedy zabúda najmä v učebnicovej literatúre.

1. Vymedzenie predmetu rétoriky. Vymedzenie predmetu rétoriky v historickej perspektíve; Rétorika ako model presvedčivej komunikácie; Rétorika ako propagácia filozofie a vedy; Rétorika ako všeobecná teória argumentácie; Rétorika ako nástroj politického pôsobenia; Rétorika ako nástroj výchovy a vzdelávania; Rétorika ako teória textu a štylistika; Súčasné vymedzenie predmetu rétoriky.

2. Základy rečníckej komunikácie (Model rečníckej komunikácie a jeho zložky). Rečník; Publikum; Prostriedky používané v rétorickej komunikácii; Komunikačná situácia.

3. Diferenciácia rečníckych prejavov. 4. Umenie počúvať (Poslucháč v rečníckej komunikácii). 5. Príprava na rečnícke vystúpenie. 6. Kompozícia rečníckeho prejavu. 7. Výrazová zložka rečníckeho prejavu a štylizácia rečníckeho prejavu. 8. Prednes rečníckeho prejavu. (Kapitoly 3. až 8. prinášajú praktické návody a úlohy na precvičovanie.)

9. Typy rečníckych prejavov. Informačné rečnícke prejavy; Správa a referát; Informácie; Definujúce informácie; Inštruktážne informácie; Demonštračné informácie; Prednáška; Didaktický výklad; Persuazívne a argumentačné rečnícke prejavy; Persuazívny rečnícky prejav; Argumentačný rečnícky prejav; Príležitostné rečnícke prejavy; Zdvorilostné rečnícke prejavy; Otvárací prejav; Uvádzací prejav; Gratulačný prejav; Poďakovania; Smútočné prejavy; Slávnostný prejav; Zábavné rečnícke prejavy; Skupinová rétorická komunikácia; Náučná diskusia; Rozhodovacia diskusia.

Rýchlu orientáciu v publikácii uľahčuje menný a vecný register.

JB

Vydavateľstvo Náuka – G. Moško
Prostějovská 11

ANALÓGIA A VÝVIN SLOVENSKEJ SUBSTANTÍVNEJ DEKLINÁCIE

PAVOL ŽIGO

ŽIGO, P.: Analogy and the Development of the Slovak Noun Declination. *Jazykovedný časopis*, 53, 2002, No. 1, pp. 31 – 44. (Bratislava)

The codification of the contemporary Slovak noun declination is a result of a mutual function of several principles. It reflects not only the relationship of the former incorporation of a declination based on stems but also the principle of an optimal motivation after the formal criteria have been replaced by the semantic ones. However, the natural pertinence of the word to a new morphological class, reflected in these semantic criteria, is relative and it is not conditioned by extra-morphological features but by the mutual functioning of the principle of analogy and the principle of development. The other paradigms to various extent reflect the mutual function of the principle of development, the principle of analogy and the principle of relativity.

0. Pri výklade princípu analógie sme v snahe o čo najvyššiu mieru pravdepodobnosti záverov upozornili na základné zásady zisťovania analogických podobností. Ich hľadanie sa v prvom rade musí opierať o čo najväčší počet vlastností porovnávaných prvkov, pričom súvislosť týchto vlastností s vlastnosťami iných prvkov by mala byť čo najtesnejšia. Nemusí postihovať všetky ich vlastnosti a vzťahy, má byť zameraná na hľadanie zhôd jednotlivých vlastností prvkov, ale aj poukazovať na rozdiely a vysvetľovanie ich príčin (porov. Žigo, 1999, s. 21). Otázky analógie – a to analógie v najširšom zmysle – boli predmetom úvah a konštatovaní, ktoré sa zhodovali v tom, že ide o jav, ktorý má oddávna vágny charakter a nadobudol veľké množstvo významov (Woudstra, 1987, s. 48).

O princípe analógie je všeobecne známe, že sa na ňom zakladá pravidelnosť jazykových štruktúr, že ide o princíp, ktorý zasahuje všetky roviny jazyka a že integračná sila tohto princípu nie je absolútna (porov. Dolník, 1998, s. 6). Na protichodnosť analógie a anomálie upozorňovali už predstavitelia antických gramatických koncepcií: stúpenci Aristarchovej školy vnímali určité skupiny tvarov ako vzor a podľa nich vyžadovali pravidelnosť deklinačných a konjugačných sústav, naproti tomu Krates z Mallu zastával teóriu spontánneho a iracionálneho vývinu jazyka. J. Stachová (1994, s. 89) si kladie otázku, či analógia na pozadí doterajšieho poznania reprezentuje akúkoľvek podobnosť, alebo je len jej druhom, spoločným menovateľom všetkých druhov a foriem podobností. Ide v prípade pojmov *podobnosť* a *analógia* o synonymné výrazy, resp. o ten istý termín vyjadrený domácim a cudzím

slovom? Odpoveď na túto otázku možno, podľa nás, sformulovať až po vyriešení čiastkových problémov v jednotlivých špeciálnych vedách. Vzniká teda otázka, či pojmy *podobnosť* a *analógia* majú v jazykovede synonymný charakter, alebo majú rôzne významy. Predstavuje analógia v jazyku a v jazykovede všetky typy alebo druhy podobnosti v takom rozsahu, ako ich predstavuje napr. v iných disciplínach geometrická podobnosť na jednej strane a izomorfizmus a homomorfizmus na druhej strane? V nadväznosti na J. S y r o v á t k u (1994, s. 293) si kladieme otázku, či možno nájsť v jazyku a v jazykovede takú tesnú syntakticko-sémantickú analógiu, aká sa uvádza napr. vo fyzike pri definovaní Newtonovho gravitačného zákona: $F = \kappa \cdot [(m_1 \cdot m_2)/r^2]$ a Coulombovho elektrostatického zákona: $F = k \cdot [(q_1 \cdot q_2)/r^2]$. Takáto analógia je v dvoch odvetviach fyziky možná preto, lebo sa v nich objavuje ten istý matematický formalizmus, štruktúra oboch teórií je rovnaká, a tak jedna môže byť modelom druhej (pozri Stachová, 1994, s. 90).

Základné črty analógie a jej zmyslu v jazyku a v jazykovede v historickom priereze opísal J. H o r e c k ý (1989, s. 185 – 193). Tendencie slovotvornej analógie a analogickej slovotvorby sa stali predmetom bádania J. F u r d í k a (1970, s. 54), ktorý uvádza: „Analógia je skoro vo všetkých jazykových rovinách závažným činiteľom systémovým i vývinovým.“ Toto konštatovanie nadväzuje na Skaličkovu charakteristiku analógie vo vzťahu k aglutinačnému typu jazyka (Skalička, 1960, s. 49), kde sa uvádza široké uplatnenie analógie napr. pri vývine substantívnej deklinácie v ruštine a konštatuje sa, že v analógii „...nelze vidět pokrok, rozvoj abstraktnosti, výrazové zpřesnění a pod. Tím by byl předcházející vývoj, kdy tyto alternativy vznikaly, nepochopitelným úpadkem“. Podstata nerovnomerného prejavu analogických tendencií v jazyku vyplýva z dvoch prístupov pri charakteristike analógie: 1. z prístupu postihujúceho systémovosť analógie; 2. z prístupu postihujúceho anomálie spôsobujúce výnimky analogicky vznikajúcich štruktúrnych vzťahov. Dejiny jazykovedy svedčia o tom, že pri výklade jazyka a štruktúr jednotlivých jazykových rovin sa uplatňujú obidva prístupy. Ukazuje sa, že charakteristika princípu analógie, ktorý je jedným z princíпов stavby, vývinu a fungovania jazyka, nie je možná bez rešpektovania ostatných princíпов (princípu ekvivalencie, princípu vývinu jazyka, princípu prirodzenosti a i.).

1. Vzájomná súčinnosť a konfliktnosť princíпов stavby, vývinu a fungovania jazyka pri kodifikácii slovenskej substantívnej deklinácie je zložitým problémom, ktorého podstata spočíva v staršom vývinovom období v hláskoslovných zmenách, ktorých povaha a platnosť sa javí ako relatívna. Ako dôkaz relatívnej platnosti¹ výsled-

¹ Relatívnosť tu treba chápať ako podmienenosť zmien v jazykových štruktúrach. Nejde o klasické chápanie jazykového relativizmu, ale o snahu dopracovať sa k modelu, ktorý by postihoval proces teoretickej rekonštrukcie vzniku genetickej štruktúry ako podstaty samovyvíjajúcich sa interakčných systémov. Dôležité je, aby sa v tomto postupe odrážalo aj vyjadrovanie vzťahu medzi logickou štruktúrou riešeného problému a teóriami, ktoré tomuto riešeniu predchádzali (na princíp korešpondencie vedeckých teórií upozornil N. Bohr).

kov najstarších hláskových zmien možno uviesť praslovanskú palatalizáciu velár: stav po palatalizácii velár spôsobený zmenami v triede A (v hláskoslovnej rovine; typ *ruka, od ruky, k ruce, ruku, o ruce, s rukou*), stal sa relatívnou homogenizáciou triedy A a vyvolal anomálie v triede B (v paradigmách). Relatívna homogenizácia triedy A spôsobujúca anomálie v triede B vyvolala tlak prejavujúci sa v podobe vnútroparadigmatickej analógie, ktorá opäť spôsobila homogenizáciu pôvodnej triedy A vedúcu v skutočnosti k pôvodnému stavu a k narušeniu výsledkov zmien spôsobených v triede B. Pôvodné korene slov zmenené palatalizáciou do relatívne stabilizovaných podôb *k ruč-e, o ruč-e* sa pod vplyvom internej homogenizácie tried, t. j. pod vplyvom analógie tých pádov, v ktorých bol koreň *ruk-*, analogicky prispôsobili a relativizovali pôvodnú praslovanskú palatalizáciu velár (ustálili sa opäť tvary typu *k ruke, o ruke*). Stav po palatalizácii velár sa však zachoval v nominatíve plurálu mužskej osoby typu *vojak : vojači, mních : mníši*. Toto pravidlo je však relatívne – nevzťahuje sa na cudzie slová: *šach – šachovia*.² Z hľadiska praslovanskej genézy slovenčiny ide pri vnútroparadigmatickom vyrovnávaní kmeňa typu *na ruč-e > na ruke* o diferenciačný prvok v rámci záposlovanského makroareálu (čeština, poľština a lužická srbčina si zachovali paradigmy, v ktorých tvary zachovávajú výsledky palatalizácie). Relatívnosť výsledkov hláskoslovných zmien nie je špecifickým javom vývinu slovenčiny; upozornil naň pri definícii svojho známeho pravidla už J. K u r y ł o w i c z (1947, s. 20 a n.). Analogickým zmenám vo vývine jazyka, ktoré nadobúdajú povahu pravidiel, venuje osobitnú pozornosť H. H. H o c k (1986). Na ilustráciu možno uviesť priebeh vývinovej zmeny **es- > *jes-* a jej dôsledky na vyrovnávanie singulárových a plurálových podôb prítomného času slovesa *byť* v praindoeurópcine v porovnaní so stavom v praslovančine (podľa H. H. Hocka, op. cit., s. 222):

praindoeurópcina	praslovančina
sg. 1. <i>es-mi</i>	pl. <i>jes-mъ</i>
2. <i>esi</i>	<i>jes-i</i>
3. <i>es-ti</i>	<i>jes-tъ</i>
pl. 1. <i>s-me / os</i>	pl. <i>jes-mъ</i>
2. <i>s-te</i>	<i>jes-te</i>
3. <i>s-e / onti</i>	<i>s-qtъ</i>

Preto sme si s ohľadom na takýto priebeh zmien v rámci charakteristiky princípov stavby, vývinu a fungovania slovenčiny položili otázku, či jedným z domínujúcich princípov nie je princíp relatívnosti (porov. Žigo, 2000; 2001).

² Odlišný stav je v prípade veláry *g*, ktorá sa zmenila na *h*: životné maskulína so zakončením koreňa na pôvodné *g* majú po zmene *g > h* v nominatíve plurálu pádovú príponu podľa deklinačného vzoru pôvodných *u*-kmeňov: *vrah-ovia, padišah – padišahovia* (ale *šach, šachovia*), neživotné maskulína si čiastočne zachovali pôvodnú pádovú príponu (typ *sneh : snehy*, pôvodné tvary duálu s nominatívnou tvarotvornou príponou *-a* sa analogicky vyrovnali s plurálovými podobami: *roh : rohy, breh : brehy*).

2. Princíp relativnosti a jeho vzťah k ostatným princípom, najmä k princípu vývinu a k princípu analógie, možno osobitným spôsobom charakterizovať z hľadiska vývinu slovenského substantívneho deklinačného systému. Vývin slovenskej substantívnej deklinácie v predpisovnom období vyčerpávajúco opísal E. Pa ul i n y (1990) a súčasný stav prirodzeného vývinu v nárečiach je zachytený v druhom zväzku *Atlasu slovenského jazyka* (1984) a v monografickej práci J. Š t o l c a (1994). Z hľadiska súčasného stupňa poznania vývinu jazyka treba zdôrazniť, že aj pôvodná formálna ontologická registrácia relevantných vlastností bola relatívna, a to v tom, že nepostihovala také anomálie na úrovni kognitívnej registrácie, z ktorých vychádza princíp analógie založený na vzťahu prvkov prirodzených štruktúr s prvkami štruktúr v jazyku (prirodzený rod : gramatický rod). Na pozadí princípu ekvivalencie teda dochádzalo k oslabovaniu pôvodnej ontologickej registrácie relevantných vlastností a k hľadaniu imaginárnej ekvivalencie na úrovni paradigmatických štruktúr vo vzťahu k prirodzenému rodu. Mentálne dotváranie javu sa však prejavilo tak isto relatívne, pretože okrem snahy o homogenizáciu významovo rovnorodých tried vyvolalo aj množstvo anomálií vyplývajúcich z rozdielnej povahy pôvodného formálneho kritéria a z paradigmatických štruktúr opierajúcich sa o významové kritérium. Okrem „anomálií“ typu *dub*: gen. sg. *duba*, ale *hrad* : *hradu*, gen. pl. vzoru *ulica* : *ulíc*, ale *minca* : *mincí* vznikli výraznejšie anomálie vyvolané mentálnym navodením sprievodného klasifikačného javu. Jeho dôsledkom je aj množstvo variantných prípon v jednotlivých skloňovacích vzoroch substantív a s nimi súvisiace metodologické otázky automatického generovania substantívnych vzorov (porov. Furdík, 1997, s. 20 – 29). V kategórii substantív vznikla po rozpade pôvodného kmeňového princípu skloňovania fiktívna skupina substantív stredného rodu ako výsledok relatívneho, nedôsledného prehodnocovania pozostatkov pôvodnej ontologickej registrácie relevantných vlastností. V tomto prípade nemožno hovoriť o inom ako o spontánnej jazykovej zmene, o navodzovaní sprievodných klasifikačných javov pri vzniku skloňovacích vzorov substantív stredného rodu (pôv. lok. pl.: *o*-kmeň: *chlapěchъ* – *o městěchъ*, *a*-kmeň: *ženachъ*, pod vplyvom koncoviek pôvodných *a*-kmeňov, t. j. dnešných feminín, dnes *o mestách*, porov. napr. plurál vzoru *žena* a *mesto*). Zo synchronického hľadiska tejto zmeny prisudzujeme funkčnomotivačnú príčinu (Dolník, 1993, s. 5), ktorej podstatou je zhoda vo formálnom vyjadrení konkrétneho gramatického významu a odstránenie kontrastu. Vo vyčlenení osobitných deklinačných sústav pri neutrách ide z diachronického hľadiska o výsledok pragmatickolingvistického myslenia s vysokou mierou analógie. Princíp analógie sa tu vnútrojazykovo prejavil jednak v odstraňovaní napätia medzi mužskou osobou *o*-kmeňových maskulín (lok. *o chlapěchъ*) a ostatnými *o*-kmeňovými substantívami (typu *město*, lok. pôv. *o městěchъ* > *o mestách*).

Za týmto jednoduchým konštatovaním je však zložitý vývinový proces, ktorého výsledkom nie je teoreticky očakávaný „ideálny“ model, ale skutočnosť, že popri základných substantívnych deklinačných vzoroch pri každom z nich existuje pod vplyvom variantných prípon ešte ďalší okruh vzorov. Opis základných vzorov a ich

okruhov v súčasnej spisovnej slovenčine je spoľahlivým východiskom explanačného prístupu, ktorý si v tvaroslovnej rovine nemožno predstaviť bez vzájomnej súčinnosti a konfliktnosti princípov.

Počiatkové štádium vývinu substantívnych deklinačných sústav, ako je všeobecne známe, charakterizovalo pôvodné triedenie substantív podľa kmeňov, v ktorom dominovalo formálne kritérium. Od najstarších čias vývinu slovenskej substantívnej deklinácie však už popri ňom zohrávalo vnímanie významového kritéria – menného gramatického rodu. Začali sa vnímať rozdiely v deklinácii pôvodných *o*-kmeňov maskulín (**plodь*) a neutier (**lěto*), *a*-kmeňov feminín (**žena*) a maskulín (**sluga*), *i*-kmeňov maskulín (**ognь*) a feminín (*kostь*)... do tej miery, že z vývinového hľadiska došlo napokon k úplnému rozpadu pôvodného kmeňového systému a pri formovaní nových deklinačných sústav sa popri princípe vývinu uplatňovali ďalšie princípy: princíp analógie a princíp ekvivalencie. V súvislosti s princípom analógie treba uviesť, že pri vývine slovenskej substantívnej deklinácie sa tento princíp prejavil dvojako: medziparadigmaticky a vnútroparadigmaticky. V oboch prípadoch išlo vo výraznej miere o funkčnú motiváciu, ale z hľadiska explanačnej lingvistiky nemožno obísť práve výsledky týchto zmien a stav kodifikovaný v súčasnej spisovnej slovenčine. Ako ukazujú novšie čiastkové výsledky počítačového spracovania substantívnej deklinácie súčasnej spisovnej slovenčiny (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998; 2001; Furdík, 1997) a presvedčivé opisy dynamiky súčasnej spisovnej slovenčiny (Dvonč, 1984; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989), na množstve substantívnych deklinačných vzorov a ich okruhov sa z vývinového hľadiska prezentujú jednotlivé princípy v nerovnakej miere (škoda, že si autori nevšimli „klasickú“ štúdiu J. S a b o l a [1968] a v úvodnej kapitole svojej práce nesiahli po hľadaní analogických súvislostí medzi jednotlivými deklinačnými sústavami; porov. Kedar-Cabelli, 1988, s. 65). Tento jav nie je na pozadí poznatkov o vývine genetiky a typologicky príbuzných jazykov neprirodzený. Pri rozpade pôvodných kmeňových deklinačných sústav v staršej fáze vývinu slovenčiny a pri formovaní skloňovacích vzorov podľa rodu sa však prejavila výrazná miera súčinnosti a konfliktnosti princípov. Dokazuje to súčinnosť vývinu princípu vývinu, princípu analógie a princípu ekvivalencie v oblasti slovenskej substantívnej deklinácie. Aplikáciou štyroch špecifikácií princípu ekvivalencie, ktoré uvádza J. D o l n í k (1999, s. 48), dostávame napr. spoľahlivý výklad formovania vzťahu genitívu a akuzatívu singuláru životných maskulín.

O relatívnom vplyve vnútroparadigmatickej analógie na vývin deklinačných sústav svedčí podoba nominatívu singuláru typu *kameň*, ktorá vznikla tlakom nepriamych pádov paradigmy (gen. *kamene*, dat. *kameni*, akuz. *kamenь*, lok. *kamene*, inštr. *каменьтъ*) na pôvodnú podobu nominatívu *kamy* na jednej strane a zachovanie tvarov nominatívu substantív patriacich do pôvodných *s*-kmeňových, *r*-kmeňových a *nt*-kmeňových deklinačných sústav. V pôvodnej *s*-kmeňovej paradigme pozostávajúcej z tvarov nom. *nebo* – pôv. gen. *nebese*, dat. *nebesi*, lok. *nebese*, inštr. *nebesьтъ*, pod vplyvom analógie sa v celej paradigme ustálila nominatívna podoba kmeňa, t. j. *nebo*,

neba, nebu... Relatívnosť analógie sa prejavuje v tom, že v pluráli sa ustálila rozšírená podoba kmeňa: *neb-es-*.

Výsledkom intenzity analogických zmien v paradigmatickej štruktúre sú aj zmeny v oblasti lexikálneho významu slova: pôvodné *s*-kmeňové tvary typu *slovese, slovesi, slovesьmb* sa v celej paradigme vyrovnali v prospech podôb *slovo, slova, slovu, slove, slovom – slová, slov, slovám...*, podoby s pôvodným rozšíreným kmeňom typu *slov-es-o, slov-es-e, slov-es-i...* nadobudli nový význam. Príčinu prehodnocovania pôvodnej substantívnej deklinačnej sústavy, ktorá sa opierala o tradičné formálne kritériá (porov. deklinačné sústavy v staroslovenčine), možno hľadať v pôsobení princípu motivovanosti. Rozpad kmeňovej deklinácie v starej slovenčine tak aj v oblasti vývinu jazyka potvrdzuje Wurzelovu teóriu motivovanosti a stability morfológických tried, podľa ktorej je príslušnosť slova ku konkrétnej morfológickej triede tým menej príznaková a prirodzenejšia, čím intenzívnejšie je predvídateľná na základe mimomorfológických kategórií (porov. Wurzel, 1989, s. 507 n.). Rozpadom pôvodnej deklinačnej sústavy sa síce motiváciou prejavila intenzita princípu prirodzenosti, bola však podmienená funkčne a relativizovala sa do takej miery, aby sa zachoval vnútroparadigmatický kontrast nominatívu a genitívu: v gen. sg. mask. sa mohla ustáliť pádová prípona *-a* (*chlapa, duba*, pôv. *o*-kmeň, *muža*, pôv. *jo*-kmeň, *syna*, pôv. *u*-kmeň, *hosta* pôv. *i*-kmeň; resp. tvary pôv. *a*-kmeňov: nom. *sluga*, gen. *slugy – dnes od sluhu*).

Tak isto, ako sa súčinnosť princípu vývinu a princípu analógie prejavila pri formovaní kategórie životnosti vo vzťahu akuzatív – genitív (pozri vyššie), prejavuje sa súčinnosť aj pri formovaní vzťahu datív – lokál singuláru životných maskulín. Pod dominantným vplyvom princípu analógie (medziparadigmatickej a následne aj vnútroparadigmatickej) sa v datíve a lokáli singuláru životných maskulín ustálila pod rovnako intenzívne sa prejavujúcou funkčnou motiváciou pádová prípona *-ovi* ako výsledok zjednotenia rôznych koncoviek pôvodného systému: *chlapovi* (pôv. *o*-kmeň), *mužovi* (pôv. *jo*-kmeň), *hostovi* (pôv. *i*-kmeň), *sluhovi* (pôv. *a*-kmeň), *sudcovi* (pôv. *ja*-kmeň), *synovi* (pôv. *u*-kmeň). Pádová prípona *-ovi* sa v tomto prípade prejavila ako produktívna preto, že zo všetkých pôvodných paradigiem (*o*-kmeňov, *jo*-kmeňov, *i*-kmeňov, *a*-kmeňov, *ja*-kmeňov, *u*-kmeňov) najviac postihovala mužskú životnú osobu a najmenej sa pri nej prejavila konkurencia pôvodných pádových prípon lokálu (*-ě, -i, -ьji*), resp. datívu (*-u, -i, -ě, -ьji*) s pádovými príponami iných pádov. Formovanie substantívnych deklinačných sústav a ich súčasný stav v pluráli svedčí o menšej miere súčinnosti princípov a o väčšej miere princípu analógie a prirodzenosti. Výnimku tvorí známa problematika genitívu plurálu.

V genitíve plurálu maskulín sa výrazne prejavil princíp analógie. Najprv na medziparadigmatickej úrovni tým, že sa pod jej vplyvom ustálili pádové prípony pôvodných *u*-kmeňov (*chlapov – hrdinov – dubov – strojov*) oproti pôvodnej pádovej prípone *-ь* pri maskulínach *o*-kmeňov (*chlapь*), *jo*-kmeňov (*mъžь*) a *n*-kmeňov (*kamenь*), resp. pri pôvodných *i*-kmeňoch z pôvodného *-ьji* ako ojedinelá pôvodná pádová

prípona, pri ktorej sa prejavil princíp vývinu, a to pádová prípona *-bjb > -i* (*ľudí*). Z vývinového hľadiska sú zložitejšie formy genitívu plurálu feminín, ktoré vznikli ako dôsledok zložitých vývinových zmien. Nulové pádové prípony v tvaroch pôvodných *a*-kmeňových, *ja*-kmeňových a *r*-kmeňových substantív *žien-Ø*, *zôr-Ø*, *ulíc-Ø*, *voj-e-n-Ø*, novotvar *mat-ie-k-Ø*, *čarodej-o-k-Ø*, *jam-ô-k-Ø* sa na pohľad javia ako rovnaké, t. j. analogicky vyrovnané. Rozdiely morfonologickej štruktúry však svedčia o odlišných vývinových tendenciách, v ktorých sa prejavuje intenzita princípu vývinu. Jeho výsledky sú navonok rovnaké: nulová pádová prípona, pri ktorej sa predlžuje koreňový vokál (*žien-Ø*, *zôr-Ø*, *ulíc-Ø*, resp. aj *gazdín-Ø*), alebo sa do skupiny konsonantov vsúva vokál, čo synchronicky charakterizujeme ako alternáciu *Ø/V* (*voj-e-n-Ø*, *mat-ie-k-Ø*, *čarodej-o-k-Ø*, *jam-ô-k-Ø*; po hláske *-j-* môže nasledovať len krátky vokál). V oboch prípadoch je východiskom zmeny prehodnocovanie kvantity po zániku jerov (Pauliny, 1963, s. 138 – 140; 1990, s. 95 – 99; Krajčovič, 1988, s. 36 – 37). Princíp vývinu prejavil svoju intenzitu v genitíve plurálu feminín aj v tých prípadoch, kde je v dôsledku tradície kodifikované *-í*: *kost-í*, *dlan-í*, *pan-í* (pôv. *i*-kmeňová pádová prípona: *kost-bjb*). Z pôvodných *i*-kmeňov táto pádová prípona analogicky prešla aj do skloňovacieho vzoru *pani*, gen. pl. *pan-í*, tak isto do nedomácich slov, ktoré sa začlenili do skloňovacieho vzoru *žena* (typu *medaila*, gen. pl. *medail-í*), resp. aj *ulica* (typ *ruža*, gen. pl. *ruží*). Pôvodná *i*-kmeňová pádová prípona *-í* v gen. pl. je aj pri niektorých feminínach vzoru *ulica*, typ *minc-a*, gen. pl. *minc-í*.³

Intenzita princípu vývinu, stabilita vývinových zmien a ich kodifikácia sa prejavuje aj v genitíve plurálu neutier. Nulové pádové prípony a morfonologická štruktúra tvarov pôvodných *o*-kmeňových a *jo*-kmeňových neutier typu *miest-Ø*, *ôk-Ø*, *srdc-Ø*, *sklenárst-ie-v-Ø* sú výsledkom ich kontinuálneho vývinu. Aj v ňom dochádza k napätiu v rytmickej distribúcii kvantity pod vplyvom kvantitatívnych vlastností derivačnej morfémy *-ár-* a vkladného vokálu *-ie-*. Analogická tendencia je aj vo vývine pádových prípon genitívu plurálu pôvodných *n*-kmeňov: *brem-ie-n-Ø* a *s*-kmeňov: *neb-ie-s-Ø*. Pôvodné *ɔjo*-kmeňové substantíva majú po kontrakcii pádovú príponu *-í*: *vysvedčení*. Týmto sa vo vývine deklinačných sústav od najstarších čias prezentuje anomália spôsobujúca vznik neanalogických štruktúr. Treba zdôrazniť, že neanalogických len relatívne – vzhľadom na pôvodnú *nt*-kmeňovú paradigmatu singuláru a tvar

³ Túto príponu majú aj tie substantíva nedomáceho pôvodu, pri ktorých vzhľadom na ich morfonologickú štruktúru ovplyvnenú pôvodom nemôže dôjsť ku kvantitatívnej alternácii koreňovej samohlásky: *leč-í*, *múze-í*. Tieto substantíva sa v ostatných pádoch – okrem nominatívu a akuzatívu singuláru a genitívu plurálu začlenili do deklinačnej paradigmaty pôvodných *o*-kmeňov (vzor *mesto*). V prípadoch typu *periodikum*, kde môže ísť o kvantitatívnu alternáciu koreňovej samohlásky, sa tieto substantíva zaradili do pôvodnej *o*-kmeňovej deklinácie, t. j. vzoru *mesto*, všade okrem priamych pádov singuláru. Tvary *uš-ú*, t. j. pôvodné *s*-kmene (dnes začlenené do vzoru *mesto*) sú z hľadiska pádových prípon formálnym (!) reliktom duálu. Z pôvodných spoluhláskových kmeňov sa princíp vývinu uplatnil aj v tvaroch *mlád-at-Ø*, *batol-iat-Ø*, *dúp-ät-Ø* (genitív plurálu pôvodných *nt*-kmeňov). Tvar *det-í* je výsledkom nepravidelného vývinu pôvodného **detę*, ku ktorému sa u východných a západných Slovanov vyvinula plurálová podoba **dęti*, z nej analogicky genitív plurálu mal podobu *det-í*.

lokálu plurálu s koncovkou *-och*, ktorá sa pôvodne nevyskytovala v žiadnej deklináčnej paradigme a vznikla analogickým vyrovnávaním (pôvodne boli v lokáli plurálu len pádové prípony *-achъ, -echъ, -ichъ, -ьjichъ, -ьchъ, -ьchъ*).

Na vnútroparadigmatickej úrovni sa princíp analógie prejavil len pri životných maskulínach ako dôsledok vývinu pôvodnej mužskej osoby. Vyrovnávaním akuzatívu s genitívom sa ustálili tvary *chlap-ov, hrdin-ov*, analogicky aj pri novom vzore *kuli: kuli-ov*. Pri neživotných maskulínach sú kodifikované pádové prípony, pri ktorých sa prejavil princíp vývinu (neutralizuje sa kategória mužskej osoby – oslabený je princíp analógie): *lud-i* (pôv. *-ьjo-kmeň*), *dub-y* (pôv. *o-kmene*), *stroj-e* (pôv. *jo-kmene*), *dn-i* (pôv. *i-kmene*).

Výsledkom poznávacej činnosti zameranej na tento proces je konštatovanie, že jediná „čistá“ súvislosť medzi pôvodnými formálnymi kritériami začlenenenia substantív do kmeňových deklináčnych sústav a súčasným významovým kritériom sa zachovala medzi pôvodnými *o-kmeňmi* a neživotnými maskulínami vzoru *dub* v singulári, *a-kmeňmi* a dnešnými substantívami ženského rodu vzorov *žena*, pôvodnými *i-kmeňmi* a tvarotvornými príponami vzoru *kosť* (okrem inštrumentálu). Patria sem aj nepriame pády pôvodného *r-kmeňového* substantíva *mat'*, *nt-kmeňového* skloňovania a vzoru *dievča*.⁴ Vo všetkých ostatných paradigmách sa vo väčšej alebo menšej miere prejavilo vzájomné pôsobenie princípu vývinu, princípu analógie a princípu relatívnosti. Osobitný dôraz pri prehodnocovaní kritérií začleňovania substantív do nových deklináčnych sústav si žiada kategória mužskej osoby. Prejavovala sa síce už v praslovančine, naplno sa rozvinula práve v rámci novej sústavy paradigiem vyrovnávaním genitívu a akuzatívu pôvodných *o-kmeňov*, *u-kmeňov* a aj pôvodných *a-kmeňových* maskulín vzoru *sluha* (aj napriek tomu, že pod vplyvom heterogénneho kultúrneho kontextu a úzu sa ešte v starších kodifikačných prácach v genitíve singuláru pôvodných *a-kmeňov* uvádzala pádová prípona *-y*; porov. Žigo, 1997).

Príklady, ktorými sme ilustrovali pôsobenie princípu analógie, princípu vývinu a princípu relatívnosti pri prehodnocovaní klasifikačných kritérií a vzniku nových deklináčnych sústav, na prvý pohľad spočívajú na zásadách deskriptívnej lingvistiky. Základy tejto deskripcie však vychádzajú z princípu vývinu, ktorý je spoločný pre deskriptívnu, ale aj preskriptívnu lingvistiku (porov. Horecký, 2001, s. 11). Svedectvom analogického posilňovania zmien v tvarotvornom základe súčasnej spisovnej slovenčiny sú tvary typu *Sizyfos – Sizyfa / Sizyfosa, Sofokles – Sofokla / Sofoklesa, Feidias – Feidia / Feidiasa*. Sú výsledkom konfliktu kritéria vývinu slovenčiny a kritéria prirodzenosti východiskového jazyka a J. Dolník (2000, s. 279) ich vy-

⁴ Pri týchto tendenciách však nemožno obísť pôsobenie princípu relatívnosti, ktorý sa tu výraznejšie prejavil v konflikte s princípom vývinu a v súčinnosti s princípom prirodzenosti: aj napriek uvedeným príkladom vyrovnávania tvarotvorných základov sa v slovenčine zachovali – aj keď v menšom rozsahu ako analogicky vyrovnané tvarotvorné základy – paradigmy s nejednotným tvarotvorným základom typu *jahňa – jahňaťa – jahňaťu – jahňa – jahňati – jahňaťom, dievča – dievčaťa – dievčaťu – dievča...*, ktoré zodpovedajú pôvodnej morfológickej štruktúre *nt-kmeňovej* deklinácie a rešpektujú pôvodný stav.

svetľuje ako pôsobenie analógie v oblasti tvarotvorného základu aj tvarotvorného formantu (porov. typ *Plutón : Plutóna – Pluto : Plutóna*). V skutočnosti sa pri posilňovaní uvedených zmien okrem princípu analógie prejavuje aj jej intenzita a súčinnosť s princípom vývinu. Ide o ten istý proces, ktorý sa prejavil pri formovaní substantívnych deklinačných sústav starej slovenčiny po zániku pôvodných spoluhláskových kmeňov.⁵ Pri analogických zmenách tvarotvorného základu typu *Sizyfos – Sizyfa / Sizyfos, Sofokles – Sofokla / Sofoklesa, Feidias – Feidia / Feidiasa* si väčšia časť používateľov jazyka neuvedomuje pôvodnú morfeatickú štruktúru a pod vplyvom materinského jazyka tvary analogicky prispôsobuje stabilnej domácej štruktúre. Snaha po unifikácii tvarotvorného základu sa však vo vývine prejavila aj opačne, t. j. tak, že tvarotvorný základ nepriamych pádov sa vyrovnal nominatívu: *ũ*-kmene typu *svekr-y, svekrъv-e, svekrъv-i, svekrъv-b, svekrъv-e, svekrъv-ьju : svokr-a, svokr-y, svokr-e, svokr-u, svokr-e, svokr-ou*. Ide o vývinovú anomáliu, konflikt princípu vývinu a princípu analógie, v rámci ktorého sa väčšina tvarov prispôsobuje menšine: *cirkev – cirkví, svokra – svokry*. Je teda otázkou kodifikátorov, či budú ochotní rešpektovať pôvodnú morfeatickú štruktúru nedomácich proprií typu *Sizyfos – Sizyfa, Sofokles – Sofokla, Feidias – Feidia*, alebo sa pri kodifikácii zohľadnia aj vývinové tendencie, v ktorých sa prejavuje interakcia analógie a prirodzenosti.

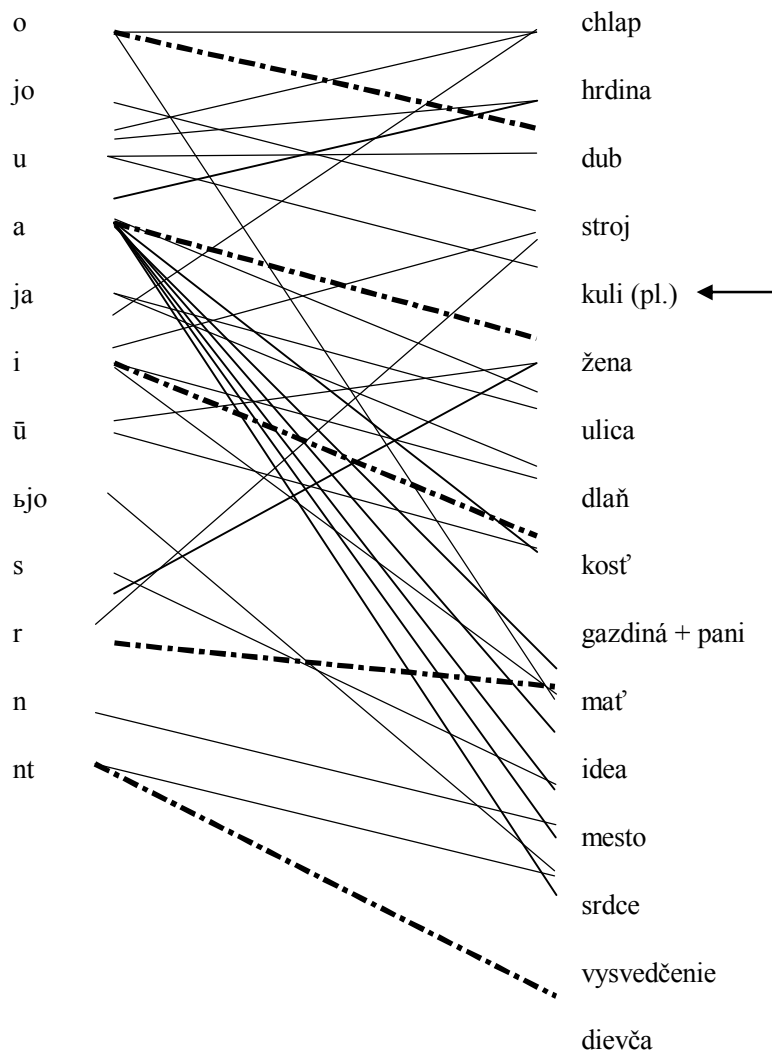
3. V mechanizme, na základe ktorého sa sformovali súčasné deklinačné vzory, dominoval princíp analógie a pri prehodnocovaní formálnych kritérií na významové aj princíp optimálnej motivácie.⁶ Zložitosť prehodnocovania príslušnosti slov k jednotlivým deklinačným vzorom znázorňuje schéma, zobrazujúca základné vzťahy pôvodných tvarotvorných prípon a vzorov súčasnej spisovnej slovenčiny:

⁵ Pôvodné *n*-kmene: *kamy, kamene, kameni, камь, kameni, kamene, камень* – nominatív singuláru nadobudol analogickú podobu *kameň*; *s*-kmene: *kol-o, kol-es-e, kol-es-i, kol-o, kol-es-e, kol-es-ьтъ* – nominatív nadobudol analogickú podobu *kol-es-o*; *n*-kmene: *imě, im-en-e, im-en-i, imě, im-en-e, im-en-ьтъ* atď.

⁶ Nedostatočná optimálna motivácia deklinačných tried sa až do súčasnosti prejavuje vo variantnosti koncoviek genitívu a akuzatívu priezvisk typu *Kraska / Krasku*, dat. sg. mask. typu *človeku / človekovi*, nom. pl. typu *vetry / vetre*, gen. sg. fem. typu *tváre / tvári* a i. (podrobne Dvonč, 1984; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989).

pôvodné kmene

súčasný vzory

Ako vyplýva zo schémy, substantíva patriace do jednej (kmeňovej) deklinačnej sústavy sa vývinom prehodnotili a začlenili do rôznych vzorov. Dokazujú to slová *dcéra* a *mať*, ktoré mali pôvodne rovnakú paradigmu (*r*-kmeňov), v súčasnosti je slovo *dcéra* začlenené do vzoru *žena*, t. j. vo vývine prevzalo koncovky *a*-kmeňov, slovo *mať* si – naopak – v nepriamych pádoch zachovalo znaky pôvodnej *r*-kmeňovej deklinačnej sústavy. Takáto istá tendencia sa prejavuje aj pri slovách pôvodnej *ŭ*-

kmeňovej deklinácie, ktoré majú v súčasnosti podobu *mrkva*, *rakva*, *ostrva*, *svokra*, resp. *cirkev*. Väčšina týchto substantív prevzala pôvodné *a*-kmeňové tvarotvorné prípony, zaradila sa do vzoru *žena* (Krajčovič, 1988, s. 103), substantívum *cirkev* sa zaradilo do vzoru *kost'*. Vzťahy medzi jednotlivými triedami pôvodného systému a súčasných deklinačných vzorov sú v skutočnosti ešte zložitejšie. Schéma vyjadruje len medziparadigmatické analogické vzťahy. Zložitosť štruktúry prehlbujú ešte výsledky vnútroparadigmatických analogických vyrovnaní, ktoré majú dvojaký charakter: tvarotvorná prípona pôsobením vnútroparadigmatickej analógie nahradí pôvodnú tvarotvornú príponu (gen. sg. *chlap-a* : pôv. akuz. sg. *chlap-Ø* > *chlap-a* – vyjadrenie kategórie životnosti), nepôvodná gramatická prípona pod vplyvom medziparadigmatickej analógie nahradí pôvodnú gramatickú príponu (pôv. dat. sg. *chlap-u* > *chlap-ovi* < z *u*-kmeňov: pôv. lok. sg. *chlap-ě* a výsledkom ďalšieho vnútroparadigmatického vyrovnania datívu a lokálu životných maskulín je nahradenie ďalšej pôvodnej pádovej prípony nepôvodnou: o *chlap-ovi*). Tieto vývinové tendencie sú na schéme znázornené tenšími čiarami. Hrubšie, prerušované čiary znázorňujú najvyššiu mieru zachovania pôvodných tvarotvorných prípon.

Pokúsme sa teda v závere nájsť okruh problémov, v ktorom sú skryté odpovede na otázky citované na začiatku nášho príspevku:

(a) Kde hľadať teóriu, ktorá pomôže vysvetliť, z čoho vyplývajú morfológické inovácie, resp. zmeny v spisovnej slovenčine?

– K výkladu možno dospieť rešpektovaním doterajších vývinových tendencií: pri substantívnej deklinácii dominuje analógia, ktorá na medziparadigmatickej úrovni spôsobila variantnosť prípon. Každá paradigma súčasných vzorov je výsledkom analogického vyrovnávania, ktoré sa pri zachovaní časti pádových prípon dostáva do konfliktu s východiskovým stavom (súčasný súbor tvarov je relatívny – obsahuje časť prvkov pôvodného systému a časť prvkov z iného systému; pozri schému). Treba priznať, že dynamické tendencie v spisovnej slovenčine sú už opísané. Ich podstata však spočíva práve v heterogénnom pôvode substantívnych tvarotvorných prípon jednotlivých vzorov. Akoby pri nich jestvoval akýsi „genetický kód“, ktorým je variantnosť tvarotvorných prípon podmienená a v žiaducej aj nežiaducej miere spôsobuje morfológické inovácie v súčasnom jazyku.

(b) O čo treba rozšíriť poznatky o zákonitostiach morfológických zmien, ktoré majú univerzálnu platnosť a nevzťahujú sa len na slovenčinu a ako zdôvodniť tieto zmeny?

– O porovnávací aspekt slovenčiny s ostatnými slovanskými jazykmi: porovnaním výsledkov vývinu skloňovacích vzorov objektívne definovať integračné a diferenciacné (resp. z vývinového aspektu aj konvergentné a divergentné) tendencie (porov. Žigo, 2002).

(c) Ako lepšie spoznať morfológický systém ako konkrétnu realitu, ktorej pohyb ovplyvňujú princípy podmienené vlastnosťami používateľov jazyka?

– Vyčerpávajúcim opisom súčinnosti a konfliktnosti jednotlivých princípov, vývinových anomálií, ich dôsledkov, resp. dosahu ich relatívnej povahy. Čiastkové poznatky o staršom aj novšom vývine substantívnej deklinácie súčasnej spisovnej slovenčiny svedčia o vysokej miere pôsobenia analógie, ktorá je príčinou variantnosti prípon jednotlivých substantívnych deklinačných vzorov; v menšej miere je táto variantnosť podmienená morfonologicky. V porovnaní s ostatnými princípmi sa v najmenšej miere prejavuje princíp ekonómie.

V závere príspevku sa teda pokúsime nájsť odpoveď na otázku, ktorú sme naznačili v úvode: poskytuje charakteristika analogických vývinových tendencií slovenskej substantívnej deklinácie dostatok východiskových poznatkov na hľadanie synonymného vzťahu medzi pojmami *podobnosť* a *analógia*? Na súčasnom stupni poznania vývinu slovenskej substantívnej deklinácie ako čiastkového problému princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka sa neodvažujeme pojmy *podobnosť* a *analógia* pokladať za synonymné. Ani jeden skloňovací vzor súčasnej spisovnej slovenčiny nie je totiž z vývinového hľadiska ako celok bezprostredným následníkom východiskového stavu, t. j. sústavy tvarotvorných prípon pôvodnej kmeňovej deklinácie. Prehodnocovanie klasifikačných kritérií a postupný vývin gramatických kategórií (mužskej osoby, životnosti, menného rodu, duálu) spôsobili čiastkové narušenie východiskového stavu a neúplné vývinové procesy. Ich výsledkom sú paradigmy, v rámci ktorých časť tvarotvorných prípon odráža pôvodný stav, časť je výsledkom pôsobenia analógie. Tento poznatok nás vedie aj k predbežnej opatrnosti pri hľadaní odpovedí na otázku, či analógia v jazyku a v jazykovede predstavuje všetky typy alebo druhy podobnosti na jednej strane a izomorfizmus a homomorfizmus na druhej strane. Pri formulovaní odpovedí na tieto otázky si treba uvedomiť odlišnú mieru podobnosti medzi východiskovým stavom (začlenenie substantív do deklinačných sústav podľa kmeňového princípu) a súčasnou spisovnou slovenčinou, t. j. vývinové hľadisko (súčinnosť princípov vývinu a analógie). Z formálneho hľadiska a ani z hľadiska prehodnocovania a vývinu gramatických kategórií (menný rod, mužská osoba, duál, životnosť) tu totiž nejde o celkom podobné štruktúry (v zmysle lat. *comsimilis*), ale o výrazný stupeň homomorfizmu: každá tvarotvorná prípona súčasnej spisovnej slovenčiny má pendant vo východiskovom stave, ale nie každá tvarotvorná prípona východiskového stavu sa zachovala v deklinačnej sústave súčasnej spisovnej slovenčiny (alebo v nárečí). Na výsledkoch tohto vývinového procesu badať aj výrazné, pritom relatívne⁷ stopy izomorfizmu (napr. stredný rod a v rámci neho analogické nahrádzanie východiskových tvarotvorných prípon nepôvodnými), ktoré sa zachovali a ustálili v súčasnom spisovnom jazyku a aj v jeho nespisovných podobách.⁸ Relatívnosť izomorfizmu je skrytá aj vo vývine kongruentného skloňovania adjektív, resp. v ich vzťahu k substantívam a zámenám (gen. sg. mask. *dobr-a chlap-a* + *jego* > *dob-*

⁷ To znamená neúplné, pozri aj pozn. 1.

⁸ O izomorfizme v syntaxi pozri východiskovú štúdiu F. K o č i š a, 1976, s. 193 n.

ra+jego = *dobrého*, gen. sg. fem. *novyjě, božějě*, resp. *tojě* > *novej, božej*, dat. sg. fem. *dobrěji*, resp. *toji* > *dobrej...*; pozri Štolc, 1956; Pauliny, 1982; 1990; v syntaxi Kočiš, 1981; 1982; rozsah a zložitost' tejto problematiky by si vyžadovali osobitný príspevok).

Hľadanie tesnej syntakticko-sémantickej analógie v jazyku a v jazykovede, aká existuje napr. vo fyzike (pozri vyššie), má svoje obmedzenia. Vyplývajú z rovnakého formalizmu a štruktúry prírodovedných teórií na jednej strane a z vágnej podstaty a nerovnakej štruktúry prvkov jazykového systému na druhej strane. Možno však konštatovať, že pochopenie variantnosti tvarotvorných prípon v jednotlivých deklinačných sústavách súčasnej spisovnej slovenčiny nie je v porovnaní s inými javmi ničím iným, len pochopením množstva analógií v skutočnosti, ktorá je produktom nie celkom dokonalého rastra nášho mozgu.

Bibliografia

- BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Časť: Morfológia podstatných mien. Bratislava, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 87 s.
- BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Morfológická databáza ohybných slovných druhov slovenčiny na účely algoritmického spracovania textov. Jazykovedný časopis, 52, 2001, s. 3 – 22.
- DOLNÍK, J.: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii. Jazykovedný časopis, 44, 1993, s. 3 – 13.
- DOLNÍK, J.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Výskumný program. Slovenská reč, 63, 1998, s. 3 – 13.
- DOLNÍK, J.: Princíp ekvivalencie. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Red. J. Dolník. Bratislava, Filozofická fakulta UK 1999, s. 45 – 77.
- DOLNÍK, J.: Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. Prehľad zverejnených poznatkov. In: Studia Academica Slovaca. 29. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 2000, s. 277 – 286.
- DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984. 124 s.
- FURDÍK, J.: Slootovorná analógia a analogická slootovorba. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 54 – 59.
- FURDÍK, K.: Automatické generovanie vzorov slovenských substantív. Jazykovedný časopis, 48, 1997, s. 20 – 29.
- HOCK, H., H.: Principles of Historical Linguistics. Trends of Linguistics, Vol. 34, 2. vyd. Berlin – New York – Amsterdam, Mouton de Gruyter 1988. 727 s.
- HORECKÝ, J.: O analógii v jazyku a v jazykovede. In: Studia Academica Slovaca. 18. Prednášky XXV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 185 – 193.
- HORECKÝ, J.: Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá. Spisy slovenskej jazykovednej spoločnosti. 4. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2001. 52 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 440 s.
- KEDAR-CABELLI, S.: Analogy from a Unified Perspective. In: Analogical Reasoning. Utrecht – Boston – London, Kluwer Academic Publishers 1988, s. 65 – 67.

- KOČIŠ, F.: Izomorfizmus v syntaxi. *Slovenská reč*, 41, 1976, s. 193 – 200.
- KOČIŠ, F.: Kongruentné zložené substantívne syntagmy. *Slovenská reč*, 46, 1981, s. 129 – 140.
- KOČIŠ, F.: Nekongruentné a kongruentno-nekongruentné zložené substantívne syntagmy. *Slovenská reč*, 47, 1982, s. 12 – 22.
- KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- KURYŁOWICZ, J.: La nature des procès dits analogiques. *Acta Linguistica* 5, 1947, s. 17 – 34.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.
- PAULINY, E.: O vývine kongruentného skloňovania. *Slovenská reč*, 47, 1982, s. 3 – 11.
- PAULINY, E.: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava, Veda 1990. 270 s.
- SABOL, J.: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu*. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 43 – 53.
- SKALIČKA, V.: Vývoj jazyka. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960. 112 s.
- STACHOVÁ, J.: Analogie, model, metafora. In: *Model a analogie ve vědě, umění a filozofii*. Praha, *Filosofia* 1994, s. 88 – 100.
- SYROVÁTKA, J.: Analogie a porozumění. In: *Model a analogie ve vědě, umění a filozofii*. Praha, *Filosofia* 1994, s. 289 – 317.
- ŠTOLC, J.: Náčrt kongruentného skloňovania v slovenčine. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 34 – 44.
- ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Flexia. Časť prvá – mapy. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1981. 316 s.
- ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994. 179 s.
- WOUDSTRA, E.: Analogies in Non-specialist Journals. *Communication and Cognition*, 22, 1989, s. 48 – 49.
- WURZEL, W. U.: Zur Erklärbarkeit sprachlichen Wandels. *Zeitschrift für Phonetik. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, 42, 1989, s. 488 – 510.
- ŽIGO, P.: Ustáľovanie genitívu singuláru v spisovnom období slovenčiny. In: *Philologica*, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. 45. Red. P. Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1997, s. 59 – 64.
- ŽIGO, P.: Princíp analógie. In: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Red. J. Dolník. Bratislava, Filozofická fakulta UK 1999, s. 21 – 43.
- ŽIGO, P.: Hľadanie princípu relatívnosti. I. In: *Princípy jazyka a textu. Materiály z vedeckej konferencie konanej 9. – 10. 3. 2000 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Red. J. Dolník. Bratislava, Univerzita Komenského 2000, s. 16 – 29.
- ŽIGO, P.: Princípy kodifikácie slovenskej substantívnej deklinácie. (Hľadanie princípu relatívnosti. II). In: *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Smolenice 7. – 9. októbra 2001 (v tlači)*.
- ŽIGO, P.: Konvergentné a divergentné tendencie vo vývine slovenčiny a češtiny. *Slovenská reč*, 67, 2002, s. 5 – 18.

ROZHEADY

**JAZYKOVÉ NORMY A NORMOVANIE JAZYKA
(KROATISTICKÉ SKÚSENOSTI)**

MIROSLAV DUDOK

DUDOK, M.: The Language Standards and Standardization of Language (Croatian Experience). Jazykovedný časopis, 53, No. 1, pp. 45 – 56. (Bratislava)

The paper present a concise outline of views on the language standard and standardization of literary Croatian language from 19th century until nowadays. Consequently, there are revealed the basic identical but also different methods using in standardization of the Slovak literary language.

Jazykovú a mimojazykovú situáciu slovenčiny a chorvátčiny v minulosti i v prítomnosti možno hodnotiť v rámci tej istej ([stredo]európskej) domény, v rámci podobných jazykových a spoločenských vývinových súradníc. Pri tejto príležitosti by sme aktualizovali otázku jazykových noriem a normovania chorvátčiny, k čomu nás viedla nedávno publikovaná kniha Marka S a m a r d ž i j u (1999) o normách a normovaní v chorvátskom jazyku. Ďalší dôvod pozastavenia sa pri otázkach jazykových noriem a normovania chorvátčiny v slovakistickom diskurze je tematická korešpondencia a zhodný stupeň modelovej situácie pri normovaní týchto dvoch jazykov. V neposlednom rade tematizáciu a aktualizovanie noriem a normovania spisovnej chorvátčiny možno odhaľovať, metaforicky povedané, v slovenskej normotvornej palimpsestovosti v chorvátčine a naopak, v chorvátskej normotvornej palimpsestovosti v slovenčine (máme na mysli v prvom rade koncepcie a práce Eugena Paulinyho, Jána Horeckého, ale aj historických osobností, akými boli Ľudovít Štúr, Bohuslav Šulek a i., a v opačnej relácii tiež možno nájsť viacero oporných bodov). Pravda, táto deskriptívno-lingvistická a explanačno-lingvistická príležitosť v našom príspevku bude zakotvená vo výberovom intertextovom a vnútrodisciplinárnom nadväzovaní s dôrazom na informatívnu zameranosť na chorvátske pramene.

* * *

Ak chceme porovnávať teóriu národného a teóriu spisovného jazyka v chorvátčine a v slovenčine, mali by sme si najprv ozrejmiť terminologický inventár, ktorý sa v každej z týchto filológií bežne používa. Na základe spoločných jazykových

a kultúrnych domén sa terminológia v rámci teórie normovania jazyka a jazykovedná terminológia vôbec v chorvátčine a v slovenčine do istej miery zhodujú. Táto zhoda pramení v spoločných teoretických východiskách, v prvom rade vo východiskách Pražskej jazykovednej školy. Tieto východiská sa vďaka mimojazykovým danostiam v chorvátčine a v slovenčine aplikovali originálne, z čoho následne vyplynula iná terminologická textácia v chorvátčine než v slovenčine. Možno to ilustrovať príkladom potenciálnej slovníkovej definície chorvátčiny M. Samardžiju (1999, s. 5 – 6): *Hrvatski je jezik zajednički naziv za sve one južnoslavenske govore ili idiome i za sve na njima zasnovane pisane (književne) jezike kojima su se u prošlosti služili ili se danas služe Hrvati.*

Ďalej budeme pokračovať v myšlienkovom pochode M. Samardžiju a súhrn všetkého toho, čo je obsiahnuté definíciou chorvátskeho jazyka rozložíme na tri segmenty: a) chorvátske *organické idiómy*, b) chorvátsky *štandardný jazyk*, c) chorvátske *subštandardné idiómy*. Kurzívou sme zvýraznili tie jazykové a terminologické miesta, ktoré sa už na prvý pohľad slovenskému i chorvátskemu používateľovi jazyka ukazujú ako dôležité z aspektu medzikultúrnej lingvistiky, sociolingvistiky, národnej jazykovednej tradície a z jazykovedného aspektu vôbec.

V slovakistike sa termín *idióm* chápe úzko len ako typ ustáleného spojenia, vyznačujúceho sa (doslovnou) nepreložiteľnosťou do iných jazykov, resp. v slovenskej frazeológii ako osobitný druh frazémy, pre ktorú je príznačná jednak vysoká miera významového spätia zložiek slovného spojenia, jednak doslovná nepreložiteľnosť do iných jazykov (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 186). Treba pripomenúť, že doneďadna sa názov *idióm* bežne uplatňoval iba v niektorých západných filologických školách.

V chorvátskej filológii *ogranski idiom* sa významovo rovná *miestnej reči* a *idióm* sa vykladá ako komunikačný kód istého uzatvoreného, rurálneho etnického spoločenstva, resp. prejav „konkrétnej obce alebo skupiny užšie zviazaných obcí alebo osád“ (Brozović, 1970). V chorvátskej dialektológii a vo výskumoch systematizácie neštandardných idiómov sa uplatňuje Brozovićova štvorstupňová hierarchia nárečových javov: a) *miestna reč*, b) dve a viacej miestnych „rečí“ (*govora*) tvorí jednu samostatnú skupinu, c) dve a viacej skupín tvorí *dialekt*, d) dva alebo viacej dialektov tvorí nárečie (*narječje*). (V tejto súvislosti M. Samardžija hovorí o štvorstupňovom modeli, ale uvádza iba posledné tri.)

Subštandardné idiómy sa používajú v urbánnom, intelektuálnom prostredí a v chorvátskej jazykovej situácii vznikajú na pomedzí *organických idiómov* a *štandardnej chorvátčiny*. Chorvátska jazykoveda sem priradzuje hovorený jazyk, generálne motivované slangy (*žiacky žargón*, *študentský žargón* a pod.), profesijný jazyk a tajné jazyky okrajových spoločenských vrstiev.

Štandardný jazyk sa v chorvatistike definuje v zhode s Brozovićovým aplikovaním pražskej koncepcie spisovného jazyka. Inovovaná Brozovićova definícia *štandardného jazyka* M. Samardžiju (1999, s. 7) znie: *štandardný jazyk je autonómna*

podoba jazyka, ktorý je vedome normovaný, polyfunkčný, stabilný v priestore a pružne stabilný v čase.

Atribút autonómnosti vyzdvihuje samostatnosť štandardného jazyka. Štandardná chorvátčina nie je zhodná ani s jedným zo šesťnástich *dialektov* chorvátskeho jazyka, ani s jedným z troch *nárečí* chorvátskeho jazyka (štokavským, čakavským alebo kajkavským). To znamená, že nikto, kto hovorí po chorvátsky, nie je nositeľom štandardného jazyka na základe svojho miestneho alebo sociálneho pôvodu. Ovládanie štandardného jazyka je výsledkom vedomej jazykovej výchovy jeho nositeľov.

Ďalší segment štandardného jazyka, *vedomé normovanie*, je vlastne pojem s dvoma tvármi. Jazyková norma je definovaná ako sústava predpisov, ktoré používatelia jazyka prijímajú a vnímajú ako náležité. Potom možno hovoriť o dvojakom normovaní jazyka: o spontánnom, ktoré je zakotvené v *idiómoch*, a o vedomom (alebo *plánovanom*) normovaní, ktoré je základným znakom štandardného jazyka. Spontánne normovanie prebieha s tichým súhlasom jazykových používateľov. Vedomé a systematické normovanie sa uskutočňuje pomocou preskriptívnej infraštruktúry vo všetkých častiach hovoreného a písaného štandardu, to znamená, že v jazyku existuje viacero noriem. Štandardný jazyk je taký funkčný útvar, ktorý je v každej situácii a v každej komunikačnej sfére „kompletný“, alebo, ako to lapidárne povedal R. Katičić, je to jazyk, ktorým sa musí vyjadriť všetko bez pomoci rúk a mimiky. Preto podľa M. Samardžiju niektorí normativisti či „štandardológovia“ hovoria o omnifunkčnosti namiesto polyfunkčnosti. Lj. Jonke do teórie spisovného jazyka v chorvátčine inkorporoval pražský pojem pružnej stability, ktorý verifikovala aj slovenská teória počnúc už E. Paulinym a i.

Aby sme nemali zavádzajúci pocit interjazykovej homonymie pri používaní základných termínov v rámci teórie spisovného jazyka, treba poznamenať, že v chorvatickej terminológii sa rozlišuje termín *hrvatski književni jezik* (chorvátsky literárny jazyk) a *hrvatski standardni jezik*, čo v slovenčine zodpovedá výrazu chorvátsky spisovný jazyk. *Hrvatski književni jezik* je jazyk chorvátskej literatúry a *hrvatski standardni jezik* je jazyk chorvátskej polyfunkčnej verejnej komunikácie. J. Silić (1996, s. 187) odlišuje aj *literárny jazyk Chorvátov (književni jezik Hrvata)* a *štandardný jazyk Chorvátov*. Chorváti používali ako spisovný, literárny jazyk staroslovienčinu, latinčinu, nemčinu, taliančinu i maďarčinu a podľa J. Silića možno hovoriť o chorvátskom staroslovienskom spisovnom jazyku, chorvátskom latinskom spisovnom jazyku, chorvátskom talianskom spisovnom jazyku, chorvátskom nemeckom spisovnom jazyku, chorvátskom maďarskom spisovnom jazyku. V slovakistike sa v takejto situácii hovorí skôr o podobných jazykoch (napr. latinčine, češtine) vo funkcii spisovnej slovenčiny.

* * *

K týmto poznatkom v chorvátskej normatívnej teórii sa dospelo postupným a cieľavedomým výskumom. Túto vývinovú niť predstavuje jazykovedné dielo Adolfa

Vebera Tkalčevića, Ivana Esiha, Kruna Krstića, Stjepana Ivšića, Antuna Mayera, Ljudevita Jonkeho, Radoslava Katičića, Dalibora Brozovića, Stjepana Babića a mladších jazykovedcov Josipa Silića, Josipa Lisca, Branky Tafrovej a ďalších. Ide teda o autorov, ktorí sú zaradení aj v citovanej knihe M. Samardžiju. Väčšinou sú to predstavitelia „umiernených“ koncepcií spisovného jazyka, resp. do citovanej publikácie sa nedostali autori radikálnejších úvah o normovaní chorvátčiny. Pravda, pri kodifikačných prácach chorvátčiny vystupovali aj iní jazykovedci – zástancovia inej normatívno-kodifikačnej koncepcie, ktorá ústila do srbochorvátskej vývinovej jazykovej etapy. Tieto dve koncepcie (radikálna i centristická) polarizujúce jazykovú normu chorvátčiny v Samardžijovej publikácii nenájdeme.

V moderných dejinách chorvátčiny môžeme teda sledovať všetky koncepcie a pomerne časté, nápadité a obsahovo nosné diskusie o normách a normovanosti jazyka v rámci vnútrojazykového vývinu vo fundamentalistickej, etatickej, centristickej, integrativistickej a liberálnejšej polohe s prirodzenými variantnými modifikáciami a vzájomným krížením.

Vnútrojazykový pohľad a vnútrojazyková reflexia je v skutočnosti omnoho zložitejšia a etatický model spisovného jazyka, ktorý u nás, pokiaľ ide o južnoslovanskú jazykovú situáciu, naposledy prezentoval E. Horák (1999), je veľmi zjednodušený. Predovšetkým preto, lebo neberie do úvahy osobitný pluricentrický charakter, ktorý je vo väčšej alebo menšej miere spoločný pre takmer všetky jazyky stredo európskej jazykovej domény. Z týchto vývinových skúseností potom plynú aj vývinové analógie, ktoré vyúsťujú do puristických a obranárskych modelových situácií. Zo všeobecnolingvistického pohľadu práve vďaka objektívne existujúcim relatívne stabilným jazykovým normám na jednej strane a subjektívne existujúcej relatívne dynamickej situácii jazykového normovania na druhej strane, vývinové skúsenosti spisovných jazykov sú vlastne kompatibilné.

* * *

Pri zrode moderného normatívneho myslenia v chorvátskej jazykovede stál Adolfo Veber Tkalčević (1825 – 1889), zakladateľ záhrebskej filologickej školy. Vo svojej rozprave *Ustroj hrvatskoga jezika* (Systém chorvátskeho jazyka), prvýkrát publikovanej už r. 1856, hovorí o bohatstve a kráse chorvátskeho jazyka pod vplyvom dobového myslenia idealisticky a romanticky, ale zároveň aj so zasvätenou filologickou argumentáciou. Jazykové bohatstvo chorvátčiny sa podľa neho prejavuje predovšetkým v množstve koreňov, prefixov a sufixov. Krása sa prejavuje v hláskach, vo vzájomnom vzťahu „tvrdých“ a „mäkkých“ hlások. Vďaka takýmto vlastnostiam, predovšetkým však bohatstvu slovných tvarov, najmä v slovesách a adjektívach, Veber vidí jazykové prednosti chorvátčiny aj pred niektorými inými európskymi jazykmi (Veber Tkalčević, 1887).

A. Veber Tkalčević konštatuje, že chorvátsky ľud „nie je stvorený pre nadmernú abstrakciu“, preto chorvátčina nepozná „krkolonné výrazy“, ale oplýva výrazmi

ľudovej múdrosti, ktoré sú vhodné aj na vedeckú komunikáciu, ako sa to pokúsili dokázať „česki Čelakovský i Štúr“(!). Štúrova kodifikácia slovenčiny sa už dvanásť rokov uplatňovala v praxi, keď Veber Tkalčević publikoval citovanú štúdiu, Štúrove národnostné atribúty však neuvádza presne. Slovanské jazykovedné a kultúrpolitické veličiny mu boli potrebné na to, aby umocnil svoju teóriu spisovnej chorvátčiny ako rovnoprávneho jazyka s ostatnými európskymi jazykmi. Dokonalosť chorvátčiny vidí aj v bohatstve tvarov, ktoré prevyšujú aj nemčinu a taliančinu a v chorvátskych jazykových formách nachádza hlbšiu jazykovú reflexiu mimojazykovej skutočnosti, než je to napr. v latinčine. Touto štúdiou sa snažil dokázať, čo sa mu aj podarilo, že chorvátčina nie je o nič menej schopný jazyk ako ostatné jazyky na vykonávanie štátnej, verejnej, osvetovej či vedeckej funkcie. Niekoľko rokov po neformálnej zjednocovacej Viedenskej jazykovej dohode (r. 1850) bola Veberova koncepcia spisovného jazyka bližšia koncepciám, ktoré v rámci slovenského jazyka rozpracúvali štúrovci. Veberova koncepcia, najmä jej neskoršie varianty, v značnej miere pomohla konštituovaniu modernej chorvátčiny založenej na vlastnom jazykovom základe. Z normotvorného hľadiska táto koncepcia korešpondovala s koncepciami, ktoré sa v tom čase rozvíjali v slovenskom, českom, poľskom a slovinskom jazyku (z neslovan-ských jazykov sem napr. patrí kontaktová maďarčina a nemčina). Rozvíjala sa teda v rámci diskurzu, ktorý charakterizujú tendencie k domácim a zdomácneným jazyko-vým entitám tak v umeleckých, ako aj vo vecných sférach verejnej komunikácie.

Pokračovateľom tejto línie v normovaní chorvátskeho jazyka bol Ivan Esih (1898 – 1966), prekladateľ a lexikograf, ktorý v tridsiatych rokoch 20. storočia publikoval úvahu *Kultura književnog jezika* (Kultúra spisovného jazyka) s príznačným podtitulom *Deset jazykových prikázani* (Esih, 1931/32). I. Esih sa odvoláva na teóriu spisovného jazyka V. Mathesia . Ustálený spisovný jazyk má mať vypracovaný slovník moderného jazyka, praktickú synchrónnu gramatiku a štylistiku, opis jazykového používania podľa štýlových vrstiev. Každý, kto nie je ľahostajný k starostlivosti o jazykovú kultúru, by mal mať na zreteli niekoľko zásadných vecí, ktoré v modifikovanej podobe platia dodnes, a to nielen v chorvátčine. Ide o tieto myšlienky: základné poznanie dejín jazyka by sa malo stať všeobecnou kultúrou; gramatické poučky by mali byť odrazom živého jazyka, jazyk sa vyvíja a mení, preto nemajú pravdu tí, ktorí sa nazdávajú, že všetko, čo patrí minulosti, je lepšie ako to, čo vzniká, alebo čo vzniklo nedávno; treba sa strániť jazykových puristov, ktorí dvíhajú hlas proti nelogickosti slov (napr. chorvátske slovo *olovka* nie je správne, lebo v ňom nie je „olovo“). Takéto a podobné výrazy sú „čisté a správne“, lebo plnia svoju funkciu ako iné výrazy, ktoré sú v zhode s logikou. Moderný je i Esihov postoj k prevzatým slovám. Hovorí, že netreba zbytočne používať cudzie slová. Na druhej strane však nekritické odstraňovanie cudzích slov by prinieslo chorvátčine viacej škody ako úžitku. Podľa neho neologizmy by mali tvoriť iba ľudia s vycibreným jazykovým citom a lepšie sú tie cudzie slová, ktoré sa do slovnej zásoby dostali dávno a spontánne než neologizmy z domácich zdrojov, keď sú utvorené neobratne a v rozpore s duchom

jazyka. O písanom prejave hovorí, že nemôže byť verným odrazom živej reči, a preto nemôže byť ani vzorom pre výslovnosť. Vzornú výslovnosť treba hľadať vo výslovnosti vzdelancov. Aktuálna a všeobecne platná je aj Esihova myšlienka, že samozvaní „opravári jazyka“ v najväčšej miere škodia jazyku.

Po vzniku Chorvátskej bánoviny (r. 1940) vzrástol počet normotvorných príspevkov chorvátčiny. Lexikograf Krsto Krstić (1905 – 1987) sa v príspevku *Hrvatski književni jezik* (1940) zamerail na vzťah medzi srbčinou a chorvátčinou a na hľadanie argumentov na opodstatnenosť dvoch spisovných jazykov na jednotnom novoštokavskom základe. V tomto smere ešte radikálnejšie diskusie pokračovali po vzniku Nezávisleho chorvátskeho štátu r. 1941. Umiernenú líniu predstavovala v tom období koncepcia spisovného jazyka Stjepana Ivšića (1884 – 1962) a Antuna Mayera (1883 – 1957). Antun Mayer v štúdiu *O spisovnom jazyku* (1945), pre ktorú bol potom nespravodlivo trestaný, poukazuje na potrebu funkčného a sociálneho členenia spisovného jazyka. Na príklade nemčiny, taliančiny a francúzštiny hľadá východiskové body konštituovania spisovného jazyka a aplikuje ich na situáciu v chorvátčine a srbčine.

O mnoho známejší príspevok z normatívnej problematiky (pokiaľ ide o odbornú najmä serbo-kroatistickú verejnosť) je príspevok Stjepana Ivšića *Naš izgovor kroz rime* (1942), v ktorom reagoval na jazykový zákon z r. 1942 (*Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i pravopisu*). Týmto zákonom sa totiž „predpísala“ etymologický pravopis a neodborne sa zasahovalo i do výslovnostnej normy. Požadovala sa tzv. „mužná“ výslovnosť podľa koreňových morfém typu *častnik* alebo *izpuniti*. S. Ivšić v tom správne videl dve úplne nezávislé normy, pravopisnú a výslovnostnú. „Etymologickú“ či „mužnú“ výslovnosť v úplnosti zamietol ako vedecky a odborne neopodstatnenú. Konštatuje, že písať môžeme ako chceme, etymologicky alebo foneticky, výslovnosť však v oboch prípadoch podlieha prirodzeným jazykovým danostiam. Asimilačné a iné hláskoslovné procesy, ktoré výslovnostne modifikujú výraz nezávisle od ortografickej podoby, dokumentoval bohatou excerpciou rýmových slov z chorvátskej básnickej tradície, kde boli zapísané podľa najrozmanitejších úzov patriacich do rozličných chorvátskych literárnych jazykov.

Vstupom Ljudevita Jonkeho (1907 – 1978) do chorvátskej normativistickej diskusie v šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa začala nová etapa v jazykovej kultúre chorvátskeho spisovného jazyka. Lj. Jonke sa systematicky usiloval o uplatňovanie skúseností pražskej lingvistickej školy o pružnej stabilite jazyka v teórii chorvátskeho spisovného jazyka a o presadzovanie potreby pestovania spisovnej chorvátčiny. Konštatoval, že spisovný jazyk sa neustále vyvíja, a preto pokladal za potrebné skúmať jazykovú normu zo synchronného a diachronického aspektu.

Radoslav Katičić (nar. 1930) vo svojich úvahách o jazykovej norme analyzuje príčiny nepopulárnosti normovania spisovného jazyka. Pokiaľ ide o situáciu v chorvátskom jazyku od šesťdesiatych rokov, hovorí o poklese vo vyučovaní materinského jazyka a o podceňovaní jazykovej normy zo strany verejných činiteľov. Ďalej hovorí

o tom, že pribúdajú odporcovia normovania jazyka, ktorí v norme vidia prekážky jazykového vývoja. Konštatuje, že odporcovia a tí, čo podceňujú prácu na normovaní jazyka, sú často filologicky vzdelaní ľudia odvolávajúci sa na jazykovedu, o ktorej sa domnievajú, že jasne dokázala, že v jazyku neexistujú správne a nesprávne výrazy a že aktivity v smere pozastavenia alebo usmerňovania jazykového vývinu sú neproduktívne. R. Katičić ďalej konštatuje, že od antických čias až po začiatok 19. storočia sa otázka jazyka nenastoľovala. Dovtedy panoval názor, že každý jazyk má správne, nepokazené tvary a nárečia, ktoré vybočujú z tohto diskurzu, predstavujú deviantné prejavy nevzdelaných ľudí. V druhej polovici 19. storočia sa situácia v európskej jazykovede zmenila. Jazykoveda sa začala zaoberať jazykom bez ohľadu na jazykovú správnosť a začal prevládať názor, že všetky nárečia sú rovnoprávne.

R. Katičić sa na otázky jazykových noriem a normovania pozerá zo širšieho všeobecnolingvistického uhla. Jeho konštatácie platia nielen pre chorvátčinu, ale aj pre ostatné slovanské a neslovanské európske jazyky. Mohli by sme povedať, že vo výklade zmeny normativistickej paradigmy 19. storočia je implikovaná otázka purizmu v chorvátčine, ale i v slovenčine a v iných jazykoch. V 19. storočí, v období konštituovania modernej jazykovedy, z romantickej perspektívy a zo zorného uhla kultu starobylosti a nepoškvrnenej čistoty sa historický vývoj jazyka začal sledovať ako kontinuálny úpadok. V takomto jazykovednom svetonázore sú všetky jazykové formy rovnoprávne, tu niet miesta pre správne a nesprávne tvary. Z jazykového inventára treba vybrať len tie, ktoré sú bližšie starším čistým vývinovým obdobiam jazyka. Takéto postoje sú prítomné ešte aj dnes, a to nielen v chorvatistike. Táto teória však v chorvátčine nepriniesla a ani nemohla priniesť kodifikačné ovocie (porovnajme protichodné názory o spisovnej chorvátčine v záhrebskej škole, v rijeckej filologickej škole a u vukovcov). Tieto postoje sú živé aj dnes v prvom rade u tých, ktorí síce nie sú proti normám spisovného jazyka, ale sa nazdávajú, že rodné nárečie je to najbezpečnejšie a najčistejšie žriedlo a nesúhlasia s tým, aby jazykovedci normami obmedzovali vnášanie ľudovej reči do spisovného jazyka.

Táto predstava o vývoji jazyka ako o nepretržitom úpadku sa ukázala ako pomýlená. R. Katičić pripomína, že každá jazyková podoba je výsledkom historického vývoja a neexistuje objektívne meradlo, podľa ktorého by jednotlivé vývinové stupne boli hodnotnejšie ako ostatné. Normy, ktoré sankcionujú jednotlivé formy jazyka a odmietajú ich, nie sú vedecky opodstatnené, lebo sú výsledkom spoločenských konvencií a vyplývajú zo zaznávania neprerušovaného vývinu živého jazyka (Katičić, 1963).

Jedným z najznámejších chorvátskych odborníkov v normovaní jazyka je Dalibor Brozović (nar. 1927), ktorý na túto tému publikoval mnoho štúdií; u nás je vari najznámejšia jeho monografia *Standardni jezik* (1970). M. Samardžija do kolektívnej monografie o normách a normovaní v chorvátskom jazyku zaradil jeho tri štúdie: o všeobecných jazykových a mimojazykových podmienkach štandardizovania štokavčiny v pravopise, o lexikálnej a morfolologickej norme.

Niektoré postrehy, názory a postuláty D. Brozovića môžu byť podnetné aj pre slovenskú jazykovedu. Okrem iného hovorí, že používatelia jazyka často ignorujú jazykové normy ako „jazykové normy“, nie ako „jazykové normy“ práve preto, že ide o normy. A práve to jazykovedci strácajú zo zreteľa, keď sa zaoberajú touto problematikou.

O novoštokavčine, na podklade ktorej bola kodifikovaná chorvátčina aj srbčina, či presnejšie o štandardnej novoštokavčine hovorí, že je jedným z „najtransparentnejších“ európskych jazykov, lebo má veľmi priezračnú fonologickú a morfológickú štruktúru. Jediným slabým miestom je pomerne malý fonetický rozdiel medzi č – ć a dž – dj. To sa prejavuje aj u nás v netransparentnej adaptácii týchto hlások (napr. *Petrović – Petrovič; Međugorje – Medžugorie*). Netransparentná je aj pomerne komplikovaná prozodická sústava (najmä pre cudzincov, ale aj pre domácich používateľov).

V lexikálnej norme ide podľa D. Brozovića o obmedzenie normatívnych ingerencií, a to 1) preto, že slovná zásoba je spravidla otvorená (pravda, okrem tej vrstvy, ktorá patrí do základnej slovnej zásoby a ktorá je zároveň aj gramatickou vrstvou jazyka); 2) v slovnej zásobe, kde je silno zastúpený princíp výberovosti, je štýlový moment neporovnateľne vplyvnejší než inde v jazyku. Inými slovami, v slovnej zásobe prevláda výberovosť nad danosťou, teda celkom opačne, ako je to v gramatike, v hláskovom komplexe a v pravopise. Je síce pravda, že sloboda voľby, ktorá sa javí v slovnej zásobe, je prítomná aj v iných jazykových rovinách v podobe dubletných tvarov. Na druhej strane aj nad lexikou dominuje norma, hoci, ako D. Brozović obrazne hovorí, tu sa pomerne ľahko zapína „normatívna červená“, kým pri „zelenej“ je omnoho väčšia nerozhodnosť ako inde v jazyku.

D. Brozović vo svojej teórii štandardného jazyka poukazuje na dvojjednosť normy štandardného jazyka, na dialektickú jednotu nárečového základu a civilizačno-jazykovej nadstavby. Postupoval tak najmä preto, aby v zložitej postvukovskej variantnej členitosti spisovnej srbochorvátčiny, najmä však po novosadskej dohode z r. 1954, poukázal na opodstatnenosť chorvátskej jazykovej substancie v spisovnom jazyku. Podľa neho nárečový základ poskytuje štandardnému jazyku materiál, to, čo obsahuje každý organický idióm a vďaka čomu je štandardný jazyk jazykom, a to hláskoslovnú sústavu, morfológické a syntaktické pravidlá a základnú slovnú zásobu. Ak z týchto štyroch prvkov niečo v systéme chýba, nemožno hovoriť o jazyku. Nadstavba v podobe písma, pravopisu, intelektuálnej slovnej zásoby, rôznych terminológií, syntaxe, frazeológie a uzuálnych a iných noriem pre všetky uvedené zložky predstavuje druhú integrálnu súčasť uvedenej dialektickej jednoty. Vďaka tejto druhej zložke jazyka, konštatuje D. Brozović, štandardný jazyk je štandardným, resp. normovaným.

Dobre známe sú i jeho doklady, ktorými argumentoval vo svojej teórii. V srbskom aj v chorvátskom variante novoštokavčiny existujú číslovky *jedan, dva, tri* až po číslo 1000, pri ktorom sa objaví prvý rozdiel. Ale ani to nie je skutočný rozdiel,

lebo v chorvátčine okrem lexémy *tisuća* koexistuje takmer celé tisícročie aj slovo *hiljada*. Podobne je to aj s najfrekventovanejšími slovami zo základného slovného fondu. Ale to je iba povrchová stránka veci. Napríklad už pri číslovke *dva* sa v ženskom rode ukazuje zásadnejší rozdiel v podobe dvojtvary *dvije – dve*. Brozović hovorí, že tento rozdiel v jatovej striednici nie je srbsko-chorvátskym rozdielom, ale vnútrosrbskou vývinovou otázkou.

Ako príklady možno uviesť aj celé vety majúce rovnaký jazykový základ, líšiace sa však v štandardnej norme. Napr. veta z učebnice chémie vydanej v Záhrebe by znela *Bijela sol za kuhanje (jest) kemijski (je) spoj natrija i klora* a vydanej v Belehrade by znela *Bela so za kuvanje je (jeste) hemijsko jedinjenje natrijuma i hlora*. Takáto opatrná argumentácia bola potrebná pred dvadsiatimi rokmi. Dnes, po desaťročnej samostatnej existencii týchto dvoch jazykov ako štátnych jazykov a bez integračných tlakov sa už nespochybňujú ani jazykové normy, ani normy spisovného jazyka.

Normativistické práce akademika Stjepana Babića (nar. 1925) publikované koncom osemdesiatych rokov 20. storočia by sa dali zaradiť medzi radikálnejšie normatívne práce. Jeho purizmus mal však anticipačný charakter. V lexike sa opieral o etymologizáciu dubletných lexém a lém. Ako dlhoročný redaktor časopisu *Jezik* sa zaoberal otázkami noriem všeobecne, najmä však aplikovaním teórie spisovného jazyka pri rozbere konkrétnych jazykových javov. Jeho práce z tejto oblasti mali značný ohlas v spisovnej praxi chorvátčiny, no sú poznačené aj preinterpretáciami, hlavne v ostatnom čase, ako to už konštatovali niektorí chorvatisti, napr. Ivo Pranjković. Afirmovanie starších, ba starobylých, napríklad pravopisných foriem v súčasnosti, zdá sa, nepredstavuje kontinuum v normovaní jazyka, ale návrat späť. Rozhodnutie však stojí na používateľoch jazyka, či takýto model normovania jazyka identifikujú ako reálne jazykové normy, želaný alebo želateľný trend alebo ako individuálny vklad do normovania jazyka.

Koncom deväťdesiatych rokov o lexikálnu normu jazyka prejavila záujem aj stredná generácia chorvatistov. Josip Lisac (nar. 1950) konštatuje, že práve v lexike sa v najväčšej miere odráža dedičstvo troch chorvátskych nárečí (Lisac, 1998). Novoštokavčina je však popri kajkavčine a čakavčine dominantným jazykovým základom. Branka Tafrová (nar. 1947) skúma lexikálne normovanie z historického pohľadu. Zisťuje, že v dejinách lexikálnej normy v chorvátčine možno hovoriť o dvoch konštantách: o výraznom purizme a o nárečovom prepletaní sa troch hlavných chorvátskych nárečí (Tafrová, 1998). Obidvaja bádatelia v mnohom nadväzujú na tradíciu S. Babića.

V poslednom období sa o lexikálnu normu a jazykovú normu vôbec zaujímajú aj predstavitelia staršej generácie chorvátskych jazykovedcov. Josip Silić (nar. 1934), bezpochyby dnes najrešpektovanejší chorvátsky normológ (porov. Silić, 1996; 1998 a i.), buduje na princípoch pražskej školy a E. Coseria. V diskusii o lexikálnej norme vyčleňuje otázku jazyka ako systému a ako štandardného jazyka, minimalizujúc pri-

tom puristickú a voluntaristickú motiváciu. Prvú skupinu reprezentujú lingvistické zákonitosti, druhú – sociolingvistické. Lingvistické zákonitosti sú výlučne jazykovej povahy, sociolingvistické zákonitosti sú jazykovej aj spoločenskej (mimojazykovej) povahy.

Modelový postup v tejto koncepcii je takýto. Jazykové zákonitosti v chorvátčine poukazujú napríklad na to, že pred nulovou morférou spoluhlásková skupina, napr. *sk*, sa zákonite mení na hláskovú skupinu *kat* podľa vývinových princípov chorvátkeho (štokavského) jazyka ako systému. *Lakt* ako vnútrojazykový jav sa musí zmeniť na *lakat*. Podľa J. Silića jazyk nezaujíma, či slovo je domáce alebo cudzie, a preto podľa tejto zákonitosti aj *subjekt* (ako mimojazykový jav) sa musí zmeniť na *subje-
kat*.

Fonematická zmena *kt* na *kat* pre mimojazykové zákonitosti môže, ale nemusí byť zaujímavá. Tieto zákonitosti k fonematickej distribúcii *kt* môžu pristupovať 1) jednak ako k vnútrojazykovej zákonitosti a tak vyžadovať zmenu *kt* na *kat*, 2) jednak sa môžu tieto dve realizácie konfrontovať ako varianty a rozčleniť funkčne a štylisticky, resp. urobiť z nich synonymá alebo 3) môžu aj celkom zanedbať požiadavky vnútrojazykových zákonitostí a prijať zvonka nastolený fonematický hláskový rozvrh *kt*. Pre druhé a tretie rozhodnutie opodstatnenie poskytnú historické, kultúrne, civilizačné alebo iné činitele (ktoré neakceptujú vnútrojazykové zákonitosti). V takomto prípade sa vnútrojazykové a mimojazykové zákonitosti dostanú do opozície, čo je celkom prirodzené. To preto, lebo sú v súlade s dialektikou vývinových vzťahov: prvé nie sú druhé a druhé nie sú prvé, ale prvé nejestvujú bez druhých a naopak. A napokon aj vnútrojazykové, aj mimojazykové zákonitosti majú právo na samostatnú, nezávislú cestu až do tej miery, že za istých okolností môžu ísť aj proti sebe. Vďaka tomu sú v konečnom dôsledku možné aj ich zmeny, resp. ich nepretržitý vývin.

J. Silić vo svojich úvahách a štúdiách vníma normu ako staticko-dynamický jav, hovorí o súvzťažnosti jazykového systému a normy (napríklad v tom zmysle, že jazykový fakt môže byť v súlade s normou, a pritom nemusí byť v súlade so systémom a opačne), hovorí o funkčných štýloch, z ktorých každý má vlastnú normu (takže by sa o normovaní v pravom zmysle slova ani nemalo hovoriť na úrovni spisovného či normovaného jazyka ako celku). Pre chorvatistiku je zaujímavé jeho konštatovanie o vzťahu medzi nárečiami a spisovným jazykom. Hovorí, že čakavčina a kajkavčina sú chorvátskymi nárečiami, ale nie sú nárečiami (štandardného) chorvátskeho jazyka.

* * *

Z tohto prehľadu názorov na normu a normovanie v chorvátčine, na jednotlivé postoje chorvátskych jazykovedcov k týmto otázkam, na diskusie ktoré prebiehali nedávno v chorvátskej verejnosti (napr. naposledy v roku 1998 v Záhrebe) mohli by sme urobiť priame koncepčné a osobné paralely so situáciou v slovenskej jazykovede. Napr. na chorvátskej strane Lj. Jonke, S. Babić – na slovenskej najnovšie J. Kačala, F. Kočíš a i. D. Brozovića by sme mohli porovnávať s J. Horeckým, pravda ako kon-

cepčných súputníkov, ale s odlišným chápaním termínov *standardni / štandardný jazyk*, možno aj s J. Ružičkom, J. Silića by sme mohli porovnať s E. Paulinym, J. Horeckým, J. Bosákom, J. Dolníkom. V poslednom čase, keď sa do chorvátskeho jazyka často tlačí aj jazykový voluntarizmus, je nanajvýš produktívna vedecká odmeranosť kroatistov, ktorí sa nespoliehajú iba na kapacitu vlastných úsudkov či vlastnú originalitu, ale sa odvolávajú aj na základné princípy vrcholných autorít v tejto oblasti (V. Mathesius, E. Coseriu, K. S. Gorbačevič) a kriticky sa s nimi vyrovnávajú.

Pravda to, čo môže spájať a čo spája slovakistov a kroatistov, pokiaľ ide o otázky jazykových noriem, normovania, kodifikovania a pod., je názorová niť a nie sú to vždy len generačné putá. Ale to už otvárame novú otázku, v ktorej by sme mali aspoň stručne naznačiť aj postoje slovenských jazykovedcov k týmto problémom. Všetky tieto paralely, ale aj tie, ktoré sme ani nenaznačili, vyplývajú z jazykovej situácie tak chorváčtiny, ako aj slovenčiny. V skratke spomenieme len niektoré: vo fáze konštituovania sa spisovných a kodifikovaných jazykov išlo o spoločné latinské dedičstvo, o rakúsko-uhorské impulzy na vzájomné spoločenské, kultúrne a jazykové kooperatívne vzťahy; neskôr podobné asymetrické postavenie obidvoch jazykov vo federatívnom jazykovom plánovaní; napokon rovnaká modelová situácia pri budovaní inštitúcie štátneho jazyka s viac-menej umelou, ale aj prirodzenou divergentnou kartografickou logikou atď. Preto metafora palimpsestového nadväzovania z úvodu ani nebola celkom náhodná. A to aj napriek všetkým tým činiteľom, ktoré sa podieľajú na špecifickom jazykovom vývine.

Bibliografia

- BABIĆ, S.: Problem norme u hrvatskom književnom jeziku. Zbornik Zagrebačke slavističke škole. Sv. 4. Zagreb 1976, s. 229 – 240.
- BABIĆ, S.: Standardizacija – stabilizacija književnoga jezika. Jezik, 35, 1987/88, s. 65 – 77. Pre-tlač: Hrvatska jezikoslovna čitanka. Zagreb, Globus 1990, s. 257 – 269.
- BROZOVIĆ, D.: Standardni jezik. Zagreb 1970.
- BROZOVIĆ, D.: O suvremenoj morfološkoj normi hrvatskoga jezičnog standarda i o morfološkim značajkama standardne novoštokavštine uopće. Jezik, 24, 1976/77, s. 1 – 12; 41 – 49; 109 – 114.
- BROZOVIĆ, D.: O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvremenog stanja. Jezik, 24, 1976/77, s. 66 – 77.
- BROZOVIĆ, D.: O sadržaju pojma norma u leksikologiji. Jezik, 28, 1980/81, s. 138 – 145.
- ESIH, Ivan: Kultura književnog jezika (Deset jezičnih zapovijedi). Nastavni vjesnik, 40, 1931/32, s. 191 – 196.
- HORÁK, E.: Srbský a chorvátsky spisovný jazyk (vzťahy a súvislosti). Slavica Slovaca, 34, 1999, s. 3 – 15.
- IVŠIĆ, S.: Naš izgovor kroz rime. Alma mater croatica, 5, 1942, č. 8 – 9, s. 273 – 285.
- JONKE, Lj.: Nekoliko članaka o osobitostima hrvatskoga književnoga jezika. In: Književni jezik u teoriji i praksi. 2. vyd. Zagreb 1965, s. 179 – 192.
- JONKE, Lj.: Problematika norme hrvatskoga književnog jezika u sinkronijskom i dijakronijskom aspektu. Jezik, 22, 1974/75, s. 33 – 39.

- KATIČIĆ, R.: Normiranje književnoga jezika kao lingvistički zadatak. *Jezik*, 11, 1963, s. 1 – 9. Pretlač: *Jezikoslovni ogledi*. Zagreb 1971, s. 55 – 64.
- KRSTIĆ, K.: Hrvatski književni jezik. *Obzor*, 80, 2. ožujka 1940, č. 51, s. 1 – 2.
- LISAC, J.: Leksička norma i hrvatska narječja. *Kolo*, 8, 1998, č. 1, s. 31 – 39.
- MAYER, A.: O književnom jeziku. *Spremnost* 4, 1945, č. 156, s. 9.
- SAMARDŽIJA, M.: Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika. Zagreb 1999. 370 s.
- SILIĆ, J.: Nekoliko misli o normi. In: *Jezik u savremenoj komunikaciji*. Beograd [bez vročenia], s. 155 – 161.
- SILIĆ, J.: Hrvatski jezik kao sustav i kao standard. *Riječki filološki dani*. Zbornik radova, sv. 1. Riječka 1996, s. 187 – 193.
- SILIĆ, J.: Leksik i norma. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, sv. 32. Zagreb 1998, s. 169 – 175.
- TAFRA, B.: Povijesna načela normiranja leksika. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 23 – 24. Zagreb 1997/98, s. 325 – 343.
- VEBER TKALČEVIĆ, A.: Ustroj hrvatskoga jezika. In: *Djela Adolfa Vebera, zagrebačkoga kanonika*. Svezak III. Zagreb 1887, s. 242 – 273.

Článok vznikol v rámci grantovej úlohy č. 2/1056/21 *Inovačné procesy v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny*. (VEGA)

AUTORI

- Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava
- Prof. PhDr. Ladislav Drozdík, CSc., Kabinet orientalistiky Slovenskej akadémie vied, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
- Prof. Miroslav Dudok, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Panská 26, 813 64 Bratislava
- Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc., Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava

RECENZIE

KONANIE A JEHO HUMANITNÁ INTERPRETÁCIA

V. Černík – J. Viceník – E. Višňovský: *Praktické usudzovanie, konanie a humanitná interpretácia*. Bratislava, IRIS 2000. 267 s.

Osvedčená trojica našich filozofických autorov (osvedčila sa popri svojich individuálnych výskumoch a publikáciách najmä kolektívnou monografiou *Historické typy racionality*, Bratislava 1997) prináša a rieši aktuálnu tematiku praktického usudzovania a ľudského konania v novej kolektívnej monografii. V. Černík tu podáva historický pohľad na danú problematiku od antických filozofov, predovšetkým Aristotela, cez Kanta, Hegela až po Marxa. V tomto rade skúma E. Višňovský J. Deweyho a J. Viceník T. Kotarbinského a J. Kmitu. E. Višňovský tu vychádza zo svojej kandidátskej dizertácie o ľudskom konaní z r. 1993 a J. Viceník zužitkuje výsledky svojich výskumov v oblasti metodológie vied. Záver týchto analýz tvorí spoločná jedenásta kapitola *Praktické usudzovanie v kontexte vysvetlenia a chápania ľudského konania* (s. 202 – 240).

O centrálnom postavení problematiky praktického usudzovania v týchto úvahách svedčí nielen to, že k nej smerujú všetky úvahy, analýzy i drobné poznámky o predchádzajúcich teóriách, ale aj také drobnosti, že schéma usudzovania sa uvádza a analyzuje či komentuje až na troch miestach. Prvý raz pod nadpisom *Vysvetlenie rozumného (rozvážneho) konania* na s. 29 (vo výklade o Aristotelovi), druhý raz pod názvom *Schéma praktického usudzovania racionálneho aktéra* na s. 210, teda vo výkladoch o praktickom usudzovaní, a napokon pod názvom *Štruktúra humanitnej interpretácie* na s. 219, vo výklade o vysvetľovaní racionálneho konania. Pritom je prirodzené, že vo všetkých troch prípadoch sa zdôrazňujú tri základné zložky: epistemologická, axiologická a technologická.

Prirodzené je aj to, že všetci traja autori sa usilujú o tvorenie, resp. spresňovanie a ustaľovanie terminológie. Už v úvode hodnotia terminológiu ako „špecifický a zároveň neľahký oriešok“. Poukazujú napr. na termíny agens – aktér, agencia (konanie priamo zapríčinené aktérom) na rozdiel od re-agencie (reakcie na nejaké podnety a podmienky). Zdôrazňujú, že intencia je zámer, úmysel (zámysel) a že intenčné konanie je zámerné, ale aj zamýšľané konanie a intendovať je zamýšľať. V rámci poslovenčovania navrhujú napr. za deliberácia rozvažovanie alebo zvažovanie. V mnohých prípadoch však sami autori zavádzajú istú variabilitu.

Praktické usudzovanie ako centrálny pojem recenzovanej kolektívnej monografie možno efektívne chápať len v súvislosti s človekom, agensom či aktérom, resp. s jeho konaním. Ľudské konanie sa tu vymedzuje ako „agencia, t. j. schopnosť reálne pôsobiť, zasahovať do prírodného a spoločenského diania, zapríčiniť a spôsobovať udalosti, byť ich agensom, resp. aktérom“ (s. 202). V tejto súvislosti je zaujímavé, že autori nikde nehovoria o aktivite. Treba súhlasiť s prísnyim rozlišovaním konania a správania. Správanie pokladajú za spôsob,

akým aktér „odpovedá“, reaguje na svoje prostredie, na jednotlivé životné situácie. Ľudské správanie je druh konania. Nie je to však konanie niečoho, ale konanie vo vzťahu k niečomu alebo voči niekomu. Stručne: správanie je reakcia na niečo, konanie je poznávanie niečoho (pri takomto rozlišovaní však nie je odôvodnené hovoriť o ľudskom konaní, lebo inú ako ľudskú činnosť nemožno označiť ako konanie).

S touto dvojicou pojmov a termínov však súvisí ešte ďalší pojem, a to činnosť. Ľudská činnosť je cieľavedomá, prinášajúca efekt v prospech aktéra. Možno tu dodať, že od činnosti očakávame výsledok, vznik reálneho alebo ideálneho objektu. Spravidla sa činnosť realizuje ako rad, sled istých operácií, krokov, ktoré by sme azda mohli označiť ako akty, resp. úkony. Možno tu pripomenúť teóriu rečových aktov (speech acts), ktorá je síce založená na teórii správania, ale osvetľuje mnohé stránky používania jazyka pri dorozumívaní. Pravda, netýka sa podstaty jazyka, je zameraná skôr na komunikačnú činnosť človeka. Niekedy sa tu hovorí o verbálnom správaní.

Len na okraj treba pripomenúť, že autori monografie nezahrnuli do svojich úvah a analýz také teórie činnosti, ktoré dali podnet k bádaniu nemeckých jazykovedcov, ako bol J. Wilske, ale najmä W. Schmidt, čiastočne aj ruských (A. N. Leontiev – rečevaja dejateľnosť).

Treba však povedať, že hovoriť tu o jazykovom konaní nie je odôvodnené. Aj sami autori recenzovanej práce konštatujú, že používanie jazyka (teda nie sám jazyk) je „rečový akt“. Za rečovú činnosť môžeme pokladať len taký rad operácií, v ktorom sa využíva jazyk ako síce dôležitý, ale predsa len prostriedok. Napr. pri prednášaní, pri recitácii (ak ide o reprodukovanie hotových textov), veľmi často pri modlitbe. Inými slovami: teória rečových aktov, ale aj teória verbálneho správania sa týkajú vlastne komunikácie, komunikačnej činnosti.

V tomto zmysle možno hovoriť napr. o diskurzívnej činnosti človeka ako o rozumovej činnosti, pri ktorej ide o verbalizáciu, jazykové vyjadrenie (v nemčine versprachlichen) najmä troch úkonov: identifikácie či nominácie pozorovaného objektu, o jeho charakterizovanie prisudzovaním nejakých vlastností (predikáciu) a radenie do súvislých celkov (kompozíciu). Neodhateľným sprievodným úkonom je vo všetkých prípadoch hodnotenie. Pritom kompozícia je taká činnosť, ktorá vyžaduje predbežné plánovanie, projektovanie, ktoré je typickým príkladom ľudského konania. V tomto zmysle aj diskurzívna činnosť ako komplex úkonov je charakteristickým príznakom výlučne ľudského konania.

Napokon ešte poznámku o zmysluplnom využívaní praktického usudzovania a jeho humanitnej interpretácie pri kodifikačnej činnosti preskriptívnej lingvistiky. Z uvedených schém jasne vidieť, že ide nie o jazyk, ale o ľudské konanie: A(agens) chce realizovať, A je racionálny činiteľ, A usúdi, či G je reálny cieľ, či ide o rozumné želanie, t. j. zodpovedajúce skutočným potrebám a záujmom, ďalej usúdi, či daný cieľ možno uskutočniť a nakoniec sa rozhodne vykonať istý úkon, isté riešenie v danej situácii.

Ďalej treba súhlasiť s požiadavkou, že základom usudzovania môžu byť nomologicky fundované pravidlá a že treba rozlišovať zákon a pravidlo.

Z tohto hľadiska by bolo treba posudzovať nielen návrhy laických, amatérskych pozorovateľov jazyka (napr. že pomenovanie *Slovák* je nevhodné či až nesprávne, že podoba hranolky je morfológicky a slovotvorne nesprávna – má byť *hranolčeky*), ale aj niektoré kodifikačné zásahy (napr. dĺžka v type *Adriána*, gen. pl. *Gbiel* namiesto *Gbelov*). Možno napokon získať aj podnet na analýzu systému adekvátností autora tejto recenzie ako istého „nomologického“ usudzovania pri kodifikačnej činnosti.

Na záver možno konštatovať, že ide o dielo naozaj osvedčených autorov, že osvetľujú mnohé vlastnosti ľudského konania a dávajú podnety pre humanitnú re-interpretáciu preskriptívnej činnosti. Nemalú zásluhu majú aj v ustaľovaní slovenskej filozofickej a metodologickej terminológie a napokon aj v „zdokonaľovaní“ odborného vyjadrovania v slovenčine.

Ján Horecký

KIRÁLY, P.: *A NYELVKEVEREDÉS. A MAGYARORSZÁG SZLÁV NYELVJÁRÁSOK TANULSÁGAI*. Nyíregyháza 2001. 249 s.

Do radu monografií popredného budapeštianskeho slovakistu a slavistu univerzitného profesora Petra Király (nar. 1917) sa po redigovaní *Stredovekých českých listín* (1952), po spracovaní a vydaní východoslovenských kalvínskych tlačí (*A keletszlovák nyelvjárás nyomatott emlékei*, 1953), najmä po monumentálnom monografickom spracovaní slovenských nárečí na území Maďarska, ktoré autor predstavil na bratislavskom slavistickom zjazde v r. 1993 (*Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Slovensko-nemecké dvojazyčné vydanie. Budapešť 1993. 223 s. + 243 máp), po vydaní desiatok štúdií z oblasti slavistiky, slovenskej dialektológie a predpisovnej slovenčiny na sklonku minulého roka zaradila práca so širším konfrontačným zameraním *A nyelvkeveredés* s podtitulom *A magyarország szláv nyelvjárások tanulságai*. V doslovnom preklade by titul posudzovanej práce mohol mať aj podobu „*Miešanie jazykov*“, v skutočnosti ide o vývin prechodnej skupiny rusínskych nárečí a lemkovských nárečí na území severovýchodného Maďarska za posledné tri storočia. Autor touto svojou prácou zaplňa mozaiku výskumu slovanských nárečí, ktoré sa na maďarskom území v neslovanskom prostredí vyvíjali od 15. – 16. stor. (srbské a chorvátske nárečia), resp. 17. stor. (nárečia slovenského, rusínskeho a poľského pôvodu). Pri charakteristike vývinu sa opiera o archívne dokumenty a výsledky vývinu syntetizuje využitím vlastných terénnych výskumov, ktorými sa interpretuje súčasný stav v nárečiach.

Podstatu monografickej práce P. Király odhaľuje jej podtitul *Poznatky zo skúmania slovanských jazykov na území Maďarska*. Úvod práce (s. 5 – 6) tvorí krátky prehľad projektov spracovania nemaďarských nárečí (počnúc P. Hunfalvym, práca z r. 1856, Á. Pávelom, 1909, a O. Asbóthom, 1910, až po vydanie Királyovho *Atlasu slovenských nárečí v Maďarsku*, 1993). Posudzovaná práca je rozdelená na tri základné časti. Prvú časť tvorí charakteristika lemkovského prechodného typu nárečí. Východisko tejto charakteristiky tvorí súhrn vonkajších, sekundárnych činiteľov – vplyv kolonizácie a migrácie. Na jej pozadí P. Király uvádza základné znaky predpisovných a starších spisovných archívnych prameňov – majetkových súpisov (od r. 1664 do r. 1828), v ktorých si všima výskyt a pomer západoslovenských a nezápadoslovenských rezíduí v apelatívnej lexike, ale aj v antroponymii a oronymii (s. 15 – 64). Súčasť charakteristiky tvorí aj vplyv konfesie na kultúrne predpisovné útvary: väčšina obyvateľstva sledovaného územia sa hlásila ku gréckokatolíckemu vierovyznaniu (výnos Márie Terézie z r. 1773 o vydaní gréckokatolíckych liturgických kníh). V kanonických vizitáciách z tohto obdobia sa uvádza, že v náboženskej sfére sa používalo viacero kultúrnych predpisovných variantov jazyka, ktoré sa v archívnych prameňoch označujú ako *lingua vetero slavica*, *lingua slavo vetero slavica*, *lingua ecclesiastica*, *lingua slavo ruthenica*, *ruthenica* (s. 65).

Na základe poznatkov z archívnych prameňov P. Király zostavil dotazník, podľa ktorého skúmal ďalší vývin lemkovských nárečí na území Maďarska. Tento dotazník vznikol využitím dotazníkov jednotlivých národných nárečových atlasov (*Atlas slovenských nárečí*, *Ukrajins'ki hovory Pidkarpats'koj Rusy*, *Linhvistyčnyj atlas ukrajins'kych narodnych hovoriv*

Zakarpats'koj oblasti URSS, Atlas jazykowy dawnej Lemkowszczyzny). Vyplnením 2000 otázok (630 z oblasti hláskoslovnia, 20 z oblasti prozódie, 740 z morfológie a 610 z oblasti lexiky) v lokalitách Végardó, Abaújszolnok, Rakaca, Abod, resp. Oroszgdna, Alsógagy, Gagyapáti, Irota, Kány, Kéty získal autor spoľahlivý materiál, ktorého vyhodnotením vznikla táto posudzovaná práca.

Jadro jej prvej časti tvorí rozbor základných znakov skúmaných nárečí: striednica *rot-*, *lot-* za praslovanské skupiny **ort-* **olt-* pod cirkumflexom, neprítomnosť kvantity, prízvuk na penultime, asibilácia, prítomnosť skupín *-šč-* namiesto *-št'* (typ *ešče*), zachovanie mäkkostnej korelácie *s – ś*, *z – ź*, *l – ł*, neprítomnosť slabičného *r*, *l*, monoftongizácia, zmena *ch > h*, tvary *ruce*, *nože* v datíve a lokáli singuláru, pádová prípona *-u* v inštrumentáli singuláru femínin, pádové prípony *-e*, *-ove* v nominatíve plurálu maskulín (typ *luže*, *sinove*), pádová prípona *-i* v genitíve singuláru životných maskulín typ (*od gazdi*), unifikácia koncoviek podľa rodu (typ *chlopom*, *ženom*, *dzecom*), podoba zámene *co < *čto*, krátke tvary minulých činných prídavných typ *pik*, *ňis* (*piekol*, *niesol*), krátke slovesné tematické morfémy (typ *ňešem*), pádová prípona *-e* v nominatíve a akuzatíve singuláru adjektív stredného rodu, pádová prípona *-e* v nominatíve singuláru neutier (typ *znameňe*), resp. *-o* (typ *šerco*) a podoba *su* v tretej osobe plurálu slovesa *byť*. V nadväznosti na predchádzajúce znaky P. Király uvádza špecifické znaky lemkovských nárečí v zvukovej rovine: prítomnosť *l*-epentetického, zmenu *o > i*, *ɨ* v zatvorenej slabike (*sol' > sil'*), *e > 'u*, *iu*, *i* v zatvorenej slabike, zachovanie korelácie *ɨ : i*, vývin slabičného *r*, *l*, vývin pôvodných substantívnych koncoviek **-bje > 'a* (typ *hyst'a*), zmenu *e > ê* (typ *otêc'*), depalatalizácie, trojčlennú konsonantickú štruktúru *l – l – l'*, špecifické zmeny v hláskosloví typu *v > h*, *ch*, osudy mäkkostnej korelácie *š*, *ž : š'*, *ž'* pred samohláskami *i* (*< *ě*), *a' (< *e)*, *ú (< j* a nosovky *oN*), resp. vplyv spoluhlások *š*, *ž*, *č* v spojení s *i* na zmenu *i > y*, *ɨ*. Okrem špecifických hláskoslovných znakov P. Király opisuje charakteristické tvaroslovné prvky sledovaných nárečí: koncovky *-i*, *-y*, *-ove*, *-are* v nominatíve plurálu maskulín (typ *chlopi*, *ptacy*, *predkove*, *voljare*), unifikáciu koncoviek z hľadiska menného rodu v genitíve, lokáli a inštrumentáli plurálu, koncovku *-oj* v genitíve singuláru prídavných mien a zámen ženského rodu (*dobroj*, *toj*, *mojoj*), pádovú príponu *-ɨ* v nominatíve plurálu adjektív všetkých troch rodov (*dobry*), pádovú príponu adjektív *-šyj*, *-išyj*, tretiu osobu prítomného času sloves v singulári aj pluráli zakončenú na *-t* (typ *robjat*), tvary *l*-ového participia v podobách *robyl*, *robjv*, *byl*, *byu* a formy budúceho času typu *budu robju*, *budu n'us*, *budu mal* (s. 74).

Druhú časť monografie tvorí podrobná charakteristika fonologických štruktúr, vývin deklinačných sústav a ostatných morfológických znakov skúmaných nárečí (s. 75 – 129). Osobitnú hodnotu nadobúda Királyova monografia spracovaním jednotlivých tematických okruhov z oblasti nárečovej lexiky (rodinné vzťahy, pomenovania častí ľudského tela, stravovanie a kuchynský inventár, zvyky a duchovný život, odev, bielizeň, dom a jeho inventár, dvor, vidiecke remeslá, náradie, domáce zvieratá, poľnohospodárske plodiny, príroda, lesné plody a zvieratá). Súčasťou kapitoly sú aj nárečové texty (prozaického aj poetického charakteru, s. 157 n.), štatistické vyhodnotenie dotazníkov z hľadiska spracovania jednotlivých hláskoslovných, tvaroslovných a lexikálnych znakov. Na ich základe autor vyhodnocuje mieru interferencie jednotlivých prvkov a ich pôvodnosť – nepôvodnosť vo vzťahu k východiskovému nárečiu, v ktorom sa tieto znaky vyskytovali pred migráciou (17. stor.), resp. pred odchodom obyvateľstva zo svojho pôvodného jazykového územia. Týmto syntetizujúcim prístupom – porovnaním poznatkov z archívnych prameňov (súpis z 18. stor.) a výsledkov nárečových výskumov z 20. storočia – nadobúda monografia vzácny sociolingvistický aspekt. Vyvíja sa najmä v záverečnej časti kapitoly, v ktorej P. Király porovnáva zachovávanie výcho-

diskového stavu v starších záznamoch so zistením v súčasných nárečiach (typ *boroňiti* – *braňiti*, *robjat* – *robja*, *šmijaťi* – *šmjaťi*). Poznatky z vývinu v sledovaných lokalitách na severozápade Maďarska autor porovnáva s vývinovými tendenciami slovenských nárečí na juhu Maďarska (Šárym, západoslovenský pôvod, Slovenský Komlós, stredoslovenské nárečia), nárečím lokality Derenk (poľský pôvod, s. 182) a vývinom v nárečiach srbského, chorvátskeho a slovinského pôvodu na juhu Maďarska (s. 182 – 206).

Poslednú časť monografie P. Király tvorí syntéza v podobe zovšeobecňujúcich poznatkov vo vzťahu k interferencii (s. 207 – 228). Autor si v úvode kapitoly kladie otázku, či pri skúmaní nárečových ostrovov takého typu, aký tvorili a tvoria nárečia slovanského pôvodu na území dnešného Maďarska, má zmysel hovoriť o tzv. „čistých“ verzus „zmiešaných“ nárečiach. Predpokladom hľadania odpovede na túto otázku je zodpovedanie ďalšej otázky: „Existujú v spomínanom kontexte ‚čisté‘ nárečia“? Hľadanie odpovedí pri riešení otázok interferencie P. Király vidí v rešpektovaní vývinových tendencií. Za najdôležitejšie pokladá jazykové a mimojazykové, spoločenské a geografické podmienky, v ktorých sa sledované menšinové nárečia na pozadí praslovanských rezíduí dostali do tlaku odlišných jazykových systémov (s. 209). Záver kapitoly tvorí zhrnajúci pohľad na problematiku zmiešaných a prechodných nárečí. S odkazmi na staršie pramene – N. S. Trubeckého, Z. Stiebera, A. Kellnera a i. – P. Király pod pojmom zmiešané nárečia rozumie taký jazykový útvar, do ktorého v inojazyčnom prostredí prenikli cudzie, nesystémové prvky, (pod pojmom prechodné nárečia tie útvary, v ktorých pôvodne nedomáce prvky postupne nadobudli systémový charakter).

Monografia P. Király *A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai* je hodnotným metodologickým aj materiálovým prínosom pre slavistiku, slovakistiku, sociolingvistiku a historiografiu. Využitím historického pramenného materiálu z predpisovného obdobia a jeho konfrontáciou s nárečovým materiálom, získaným priamym terénnym výskumom, autor obohatil slavistiku o vzácne poznatky z viacerých aspektov. Najviac vzácných poznatkov o sledovanej problematike poskytne kniha dialektológom, sociolingvistom a slavistom so zameraním na konfrontačný výskum. Spoľahlivá metodológia a presvedčivé výsledky sú dôstojnou prezentáciou výsledkov slavistických a slovakistických výskumov v zahraničí. Jedinou slabou stránkou posudzovaného titulu je, že vyšiel v maďarčine. Výsledky, ktoré autor v knihe prezentuje, by bolo dobre sprístupniť aj vydaním v inom jazyku.

Pavol Žigo

DUDOK, M.: *NÁVEJE. PROLEGOMENA DO LITER(M)ÁRNOSTI TEXTU*. Vydavateľstvo Ivan Krasko, Nadlak 2001.

Už v nedávno pulikovanej monografii *Úvod do textiky* (Báčsky Petrovec, Kultúra 1998 – pozri recenziu v Slovenskej reči, 64, 1999, s. 116 – 119) sa M. Dudok pokúsil formulovať svoje chápanie textu ako základného kameňa a predmetu textiky. Prirodzene, ostal len pri pokuse, ale nastolil veľa cenných myšlienok. Jednou z nosných myšlienok je predstava, že text je pomenovanie istého úseku mimojazykovej reality (s. 17). Východiskom mu teda nie je veta a radenie viet (ako sa predpokladalo v nadvetnej syntaxi či hypersyntaxi), ale istý útvar. Nie je to však hotový útvar, ale je to otvorené dielo, funkčná a rozpínava jednotka. Takéto „dielo“ nevzniká a nevyvíja sa samo od seba, ale pričinením človeka – účastníka diskurzu. Tento dôraz na autorský podiel na spoluvytváraní diela – podľa našej mienky je podmienený aj tým, že sám M. Dudok je plodný autor, pôvodca mnohých textov v oblasti literárnej vedy

a jazykovedy. Neobyčajne názorne sa toto autorské spolupodielníctvo prejavuje aj v zbierke rozličných textov, ktorá vyšla r. 2001, a to veľmi vypukle už v úvodnej stati zbierky, v úvahách o štýle. Aj štýl je podľa M. Dudoka kategória v stálom pohybe, je to vlastne výsledok istej komunikačnej hry. Do tejto hry sa prostredníctvom ľudskej reči zapájajú jednak subjektívne štýlotvorné faktory, jednak objektívne faktory. Je to, podobne ako text, rozpinavá entita, existujúca v rozličných stupňoch zovšeobecnenia, od štýlu textu cez interindividuálny štýl až po subjektívne štýly. Zaujímavé, hoci nie dosť jednoznačne vymedzené, sú podľa M. Dudoka štýly disciplinárneho správania. Týmto činnostným, autorským podielníckym správaním vysvetľuje M. Dudok aj štýlové charakteristiky žánrov.

Autorský podiel na formovaní textu i štýlu sa napokon zreteľne prejavuje už v názve recenzovanej zbierky – *Náveje*. Majú to byť vlastne menšie či väčšie útvary akoby naviate vetrom z rozličných prameňov na jednu „hľbu“, pravda, autorským zásahom istým spôsobom štruktúrovanú. Za naviate v prvotnom zmysle možno pokladať komentáre a posudky na okraj rozličných literárnych udalostí, zhrnuté do kapitoly *Glosár pre ľavú ruku*. Osobitne treba upozorniť v tejto sérii na kapitolu *Erdevický literárny miestopis*, kde sa uvádzajú pozoruhodné biografické a bibliografické údaje o M. Dudokovi ako básnikovi, redaktorovi, literárnom vedcovi i jazykovedcovi. To všetko podporuje aj našu charakteristiku M. Dudoka ako aktívneho činiteľa pri výstavbe textov.

Z hľadiska literárnej vedy, resp. špeciálnej textiky (aby sme neodsúvali do úzadia jazykovú či jazykovednú zložku tejto disciplíny) najväčší prínos znamenajú štúdie o literárnosti textu, ktoré sám autor označuje ako prolegomena. Popri už komentovanej štúdii o štýle patrí sem kapitola podnadpisom *Text, intertext, žánre*, založená na analýze dvoch tematicky blízkych facécii – staršej slovenskej a srbskej. Ďalej M. Dudok venuje pozornosť kritickej analýze glutinácie textu (s odôvodneným podcenením jej fungovania v umeleckom texte), ďalej skúma klasické využívanie figúr a ich opis v práci M. Harpáňa *Teória literatúry*.

Osobitne treba vyzdvihnúť v našej situácii priekopnícku štúdiu o rozhlasovej hre. M. Dudok tu poukazuje na dve protikladné koncepcie: na jednej strane sa divadelná hra chápe ako produkt ľudského ducha, existujúci v podobe elektromagnetickej snímky, na druhej strane ako autonómny literárny útvar, ktorý sa svojou vnútornou estetickou organizáciou zaraďuje do oblasti dramatického umenia. Azda niet pochyb, že z hľadiska textiky, ba aj širšie z hľadiska jazykovedy ako náuky o komunikácii sa treba prikloniť k druhej koncepcii. V tomto smere aj M. Dudok poukazuje na úzke pôvodné vzťahy rozhlasovej hry k divadelnej hre, ale aj na svoje využívanie vyjadrovacích prostriedkov epiky aj lyriky typických pre beletristické texty.

Treba súhlasiť so záverom, že umelecká štruktúra rozhlasovej hry integruje v sebe všetky tri druhy slovesného vyjadrovania. Trocha však prekvapuje, že pri analýze štruktúry rozhlasovej hry nezdôrazňuje autorský podiel tvorcu, ako to robí v ostatných analýzach.

V úvahách o prekladaní, „naviatych“ do kapitoly s názvom *Presýpací text* M. Dudok formuluje tézu, že preklad je osobitný druh komunikácie (najčastejšie verejnej), pri ktorej sa už neprenáša ani sám text, ale posolstvo z jedného jazyka do druhého. Pravda, toto príliš široké východisko sám M. Dudok na viacerých miestach konkretizuje. Napríklad v kapitole o štýlovej konvencii a jej utváraní zdôrazňuje potrebu zachovať potrebnú štýlovú korešpondenciu a podiel prekladateľa na formovaní prípadne chýbajúcej štýlovej koncepcie na vývine literárneho jazyka. Opiera sa pritom o konkrétny materiál vojvodinských slovenských básnikov. Venuje tu pozornosť J. Labáthovi a K. Benkovej, dostáva sa aj k analýze rozhlasovej hry, špeciálne detskej. Z radu bystrých úvah a konštatovaní aj tu možno vyzdvihnúť niektoré základné tézy: preklad je štylistický (tematicko-jazykový) model originálu, preklad je kom-

plexný proces, pri ktorom sa informácia nevyhnutne mení, najmä v smere znižovania. Práve na tento jav – zdá sa – nadväzuje M. Dudok svoju úvahu o preklade ako metakreácii, o prínose prekladateľských tvorivých schopností.

Komentovať všetky autorove názory, konštatovania, nové hodnotenia by znamenalo napísať nový text (čím by vlastne vznikla recenzia ako metatext). A možno aj súbor nových návejov, ba niekedy až závejov. Preto treba aj túto recenziu chápať ako pokus (zatiaľ vo veľmi malej miere kreatívny) o recenziu ako metatext.

Ján Horecký

NAJNOWSZE DZIEJE JEZYKÓW SŁOWIAŃSKICH. UKRAJINS'KA MOVA. Ed. S. Jermolenko. Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1999. 326 s.

Ukrajins'ka mova je v poradí jedenástou publikáciou, ktorá vyšla v sérii *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Zameriava sa na opis premien a súčasného stavu ukrajinského jazyka od roku 1945 do roku 1995. Autori sa usilujú zachytiť niektoré jazykové javy v tomto časovom rozmedzí. Svoju úvahu založili na charakteristike spisovného ukrajinského jazyka, lebo práve táto zložka jazyka je čiastkou ukrajinského jazyka a spolu s nárečovými, teritoriálnymi a sociálnymi vrstvami jazyka tvorí národný ukrajinský jazyk. Autori predstavovanej práce sa na pozadí sociokultúrnych jazykových procesov snažia osvetliť niektoré súvislosti súčasnej jazykovej situácie na Ukrajine. Treba poznamenať, že ukrajinskí jazykovedci používajú termín *sučasna literaturna mova* (súčasný spisovný jazyk) v tradičnom význame. Rozvoj spisovného ukrajinského jazyka sa spája so vznikom *Eneidy* I. Kotľarevs'koho; počnúc týmto obdobím všetky texty napísané v spisovnej ukrajinčine tvoria korpus zúročovaný pri tvorbe kodifikačných slovníkov, príručiek a pod. Termín *sučasna literaturna mova* označuje aj spisovný ukrajinský jazyk posledných 10 – 15 rokov.

Súčasný stav ukrajinčiny vychádza zo spoločenských i kultúrnych aktivít, ktoré sa v spisovnom ukrajinskom jazyku prejavujú práve niektorými kvalitatívnymi i kvantitatívnymi zmenami. Tie nemožno vyčleniť z vývinového jazykového kontextu, o ktorom Svitlana Jermolenko – Ivan Matvijas – Serhij Čemerkín podávajú krátky prehľad v úvodnej kapitole (*Istoryčnyj ekskurs pro ukrajins'ku movu*). Autori poukazujú na tie znaky jazyka, ktorými sa ukrajinčina odlišuje od ostatných slovanských (najmä východoslovanských a západoslovanských) jazykov na fonetickej a morfolologickej rovine a uvádzajú aj jazykové znaky, ktoré ukrajinský jazyk spájajú s ostatnými slovanskými jazykmi. Širokej verejnosti predstavujú názory na doteraz spornú problematiku (ne)existencie spoločného staroruského jazyka ako východiska pre všetky východoslovanské národy a jazyky; poukazujú na niektoré aspekty doterajších nárečových výskumov a na ostatné vedecké výsledky súvisiace s vývinom ukrajinského jazyka a s históriou spisovného ukrajinského jazyka. Upozorňujú aj na procesy vzájomného ovplyvňovania spisovného jazyka a nárečí.

V druhej kapitole *Movna sytuacija* sa Svitlana Jermolenko – Oleksandr Taranenko venujú jazykovej situácii na Ukrajine a charakterizujú postavenie ukrajinského jazyka po druhej svetovej vojne. Približujú aj niektoré súvislosti jazykovej politiky v rokoch 1945 – 1989, v čase „perestrojky“ a v prvých rokoch ukrajinskej nezávislosti. Politický vplyv na ukrajinský jazyk vidno najmä v uplatňovaní ruštiny ako sprostredkovateľa v komunikácii. Aj z tohto dôvodu dochádzalo najmä počas totalitného režimu k zníženiu počtu vydávaných kníh a periodík v ukrajinskom jazyku. V súvislosti s prestavbou spoločnosti, s nástupom demokracie a národnej a štátnej samostatnosti ukrajinský jazyk získava na hodnote, hoci jazyková situácia na Ukrajine je naďalej zložitá. Zložitosť jazykovej situácie je ovplyvnená viacerými

faktormi, najmä existenciou regiónov s vlastnou jazykovo-kultúrnou orientáciou, významným postavením, vplyvom a uplatňovaním ruštiny v rozličných sférach používania jazyka, s čím súvisí aj rozdelenie obyvateľstva podľa používaného jazyka na obyvateľov hovoriacich po ukrajinsky alebo po rusky (*ukrajins'komovne, rosijs'komovne žytel'stvo*). Tento problém sa spája aj s uplatňovaním spisovnej ukrajinčiny v kultúrnych a spoločenských aktivitách a v politickom živote krajiny. Autori sa tak snažia poukázať na tie súvislosti uplatňovania jazykovej politiky v praxi, od ktorých závisí súčasné postavenie ukrajinského jazyka ako štátneho jazyka. Hoci sa rozširuje sféra jeho pôsobenia v spoločnosti, často dochádza k ideologizácii a politizácii ukrajinského jazyka. Je to spôsobené najmä vplyvom dvoch rozvinutých slovanských jazykov (ruštiny a poľštiny), no najmä dlhodobým nerealizovaním sa ukrajinčiny ako štátneho jazyka.

Tretia kapitola je venovaná štýlovej diferenciacii súčasného ukrajinského jazyka (*Štýlova diferenciacija sučasnoji ukrajins'koji movy*). Autori (Svitlana Bybyk, Nataľa Dužyk, Nataľa Džjubyšyna-Meľnyk, Svitlana Jermolenko, Kateryna Lenec', Lubov Pustovit, Halyna Sjuta, Nadija Solohub, Lesja Stavyc'ka, Oleksandr Styšov, Olena Todor) v nej charakterizujú štýlové vrstvy ukrajinského jazyka. Dôkladne sa venujú fungovaniu ukrajinského jazyka v masovokomunikačných prostriedkoch, vo vedeckej, umeleckej i náboženskej spisbe, ktorá je indikátorom stagnácie alebo rozvoja ukrajinského spisovného jazyka. Venujú sa problematike administratívneho, náučného, umeleckého a náboženského štýlu. Konštatujú, že v jednotlivých štýloch sa uplatňujú zásady ukrajinského pravopisu, osobitne sa vyzdvihuje dynamickosť vývinu ukrajinského jazyka.

V štvrtej kapitole venovanej pravidlám spisovného ukrajinského jazyka (*Normy literaturnoji movy*) Halyna Javors'ka – Svitlana Jermolenko – Kateryna Lenec' vysvetľujú genézu súčasných otázok kodifikácie spisovného ukrajinského jazyka. Ukrajinská ortografia vznikala súbežne v Haliči (rakúskej časti habsburskej monarchie) a tiež v cárskej Ukrajine, preto v 20. rokoch 20. storočia existovali dva varianty ukrajinského spisovného jazyka. Rozdielnosti oboch variantov sa snažila upraviť reforma ukrajinského jazyka v roku 1928, no tá bola zdrojom konfliktu medzi jazykovými smermi dominujúcimi v západnej a východnej časti Ukrajiny. Z tohto dôvodu možno grafické rozdiely v ukrajinčine nájsť až do roku 1939. Autori charakterizujú uplatňovanie noriem ukrajinského jazyka, komentujú rozličné diskusie, ktoré sprevádzali jednotlivé kodifikačné aktivity; tie neraz svedčia o subjektívnych i objektívnych dôvodoch zavedenia tej-ktorej kodifikačnej normy. V závere kapitoly sú špecifikované slovtvorné tendencie v ukrajinskom spisovnom jazyku v druhej polovici 20. storočia. Kapitola ukrajinského jazyka v diaspore (*Ukrajins'ka mova v Novomu Sviti*) je venovaná záverečná kapitola publikácie. Autor Bohdan Ažňuk v nej upozorňuje na používanie ukrajinčiny v diaspore v Severnej Amerike. Uvádza, že ukrajinčina v Amerike vznikla na nejednotných základoch a podľahla vplyvom americkej angličtiny. Tento jazyk člení na tri funkčno-štýlové vrstvy: 1. ukrajinsko-anglická zmiešanina, tzv. suržyk; 2. hovorový jazyk s jazykovými prvkami a prímiesami amerikanizmov, ukrajinských regionalizmov, polonizmov, rusizmov a pod.; 3. spisovný jazyk, ktorý sa však od súčasného spisovného ukrajinského jazyka odlišuje niekoľkými pravopisnými odchýlkami a rozdielmi v oblasti lexiky. Od konca 80. rokov 20. storočia sa začali uplatňovať v spisovnom jazyku na Ukrajine niektoré jazykové prvky používané v diaspore. Preto sa stále viac do popredia dostávajú tendencie spoločnej jazykovej politiky na Ukrajine i v ukrajinskej diaspore.

Publikácia *Ukrajins'ka mova* popri opise súčasného stavu ukrajinského jazyka prináša nové pohľady na uplatňovanie spisovného ukrajinského jazyka v jednotlivých sférach spoločnosti. Dôležitým faktom je, že spisovná ukrajinčina je ovplyvnená jazykom ukrajinskej diaspory. Aj preto je potrebný objektívny a komplexný vedecký prístup k interpretácii všetkých

faktov, vývinových faktorov a kritérií uplatňovaných pri kodifikácii a štylistickej diferenciacii ukrajinského jazyka.

Peter Žeňuch

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 53, 2002, 1

KRONIKA

JUBILEUM ALEXANDRY JAROŠOVEJ

Po roku 2000 postupne prichádza do zrelého lingvistického veku skupina druhej generácie jazykovedcov či presnejšie jazykovedkýň, ktoré vyrástli pri práci na významnom reprezentatívnom diele slovenskej lexikografie – na *Velkom slovensko-ruskom slovníku* (6 zv. Red. E. Sekaninová. Bratislava, Veda 1979 – 1995). Medzi nimi si pripomíname aj prvé okrúhle životné jubileum, päťdesiatku Mgr. Alexandry Jarošovej, CSc., ktorá je spoluautorkou štvrtého až šiesteho zväzku tohto slovníka.

Z jej životopisu spomeňme niekoľko základných údajov. Narodila sa 22. februára 1952 v Prahe. Vysokoškolské filologické štúdium (ruština plus štátnica z anglického jazyka) absolvovala na Filologickej fakulte Leningradskej (Petrohradskej) univerzity v rokoch 1970 – 1975. Po krátkom pôsobení ako stredoškolská učiteľka (1975 – 1977) na strednej ekonomickej škole a v r. 1977 – 1979 ako samostatná referentka odboru zahraničných vzťahov v Slovenskom výskumnom a vývojovom centre urbanizmu a architektúry zakotvila A. Jarošová (na veľké šťastie pre jazykovedu) v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV. Tu prešla zvyčajným postupom: v r. 1980 – 1983 interná aspirantka, po obhájení kandidátskej dizertačnej práce v r. 1985 vedecká pracovníčka, od r. 1992 samostatná vedecká pracovníčka. V rokoch 1988 – 1991 A. Jarošová bola vedúcou oddelenia slovanských jazykov v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, v r. 2000 – 2001 vedúcou oddelenia lingvistických dát. Je riešiteľkou grantových projektov VEGA Korpus textov slovenského jazyka – I. a II. etapa. V súčasnosti je zástupkyňou vedúcej projektu Slovník súčasného slovenského jazyka (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum).

Vedecké dielo A. Jarošovej je vzácne homogénne a sústredené do niekoľkých príbľých oblastí: jednojazyčná a viacjazyčná lexikografia, lexikológia, terminológia, korpusová lingvistika. Kto však trochu pozná tieto poddisciplíny jazykovedy, vie dobre, že sú to oblasti mimoriadne rozsiahle a obsiahle, rozlične sa líšiace metodologicky, metodicky, na osi diachronia/synchrónia, podľa dominantného komparatívneho či väčšmi konfrontačno-typologického aspektu alebo zamerania iba na jeden jazyk. V skutočnosti tieto disciplíny predstavujú aj poskytujú veľmi široké pole pôsobnosti.

V doterajšom jazykovednom diele jubilujúcej A. Jarošovej môžeme identifikovať niekoľko závažných, nosných tém, ktorým venovala cyklicky na seba nadväzujúce štúdie.

Témou kandidátskej dizertačnej práce A. Jarošovej sú *Metodologické východiská skúmania čiastkových systémov slovnej zásoby*. Téma to bola veľmi náročná, po často skeptických názoroch najmä nelexikologicky a nelexikograficky orientovaných jazykovedcov sa systémový charakter slovnej zásoby dokazuje neraz práve výskumom a opisom jej čiastkových systémov (slovesá pohybu, slovesá označujúce zvuky, adjektíva označujúce farby a pod.). A. Jarošová nepublikovala kandidátsku dizertáciu ako autorskú monografiu, jej hlavné výsledky nájdeme v trojautorskej knihe *Porovnávací opis slovnej zásoby*. (1993; spoluautori J. Dolník, J. Benkovičová); kniha vyšla v sérii publikácií vydaných z príležitosti XI. zjazdu slavistov konanom v Bratislave. Čiastkovým systémom sú venované aj Jarošovej štúdie *Čiastkové systémy slovnej zásoby z konfrontačného aspektu* (1990) a *Funcional'no-semantičeskaja tipologija leksičeskich ekvivalentov* (1990).

Za ďalší cyklus môžeme pokladať štúdie z oblasti teoretickej aj praktickej lexikografie, v ktorých jubilantka objasňuje funkciu niektorej vybranej stránky lexikografickej prezentácie zväčša formou dvojjazyčných slovníkov. Sú to napríklad štúdie *Ruské ekvivalenty slovenských distributívnych slovies* (1984), *Niektoré aspekty polysémie slovesnej lexémy* (1988), *Sémantizácia v dvojjazyčnom slovníku* (1989), *Onomaziologický aspekt jazykovej konfrontácie* (1991). Z najnovšieho obdobia je pre autorov *Slovníka súčasného slovenského jazyka*, ale nielen pre nich veľmi užitočná štúdia *Spracovanie ustálených spojení vo výkladovom slovníku* (2000). Na túto tému predniesla aj rovnomenný referát na pracovnom zasadnutí lexikografických kolektívov Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV a Ústavu pro jazyk český AV ČR v Prahe 30. 11. – 1. 12. 2000.

Všeobecnolingvistickú a teoretickú dimenziu má cyklus štúdií venovaných spájateľnosti slov a v rámci tejto problematiky tzv. monokolokabilnej spájateľnosti, spájateľnosti obmedzenej na jedno-dve spojenia s istým skúmaným slovom (*treskúca zima, frenetický potlesk, tma tmúca*). Je to nosná téma, ktorej sa venujú lingvisti v zahraničí iba v posledných rokoch. A. Jarošová priekopnícky vniesla túto problematiku do slovenskej jazykovedy. Svojimi štúdiami ako *Spájateľnosť slov a jej odraz v slovníku* (1992), *Spájateľnosť slov a jazyková norma* (1993), *Dostať sa do kráčov* (1994) *Frazeologičeskaja periferija i jejo predstavlenije v tolkovom slovare* (1993) A. Jarošová ukázala, že je to problematika prítlačlivá a pútavá aj pre širšiu kultúrnu verejnosť.

Odtiaľto je už iba krok k tematike, ktorej naša jubilantka venuje intenzívnu výskumnú pozornosť v posledných rokoch, hoci téma ju zaujala už začiatkom 90. rokov. Je to úsilie prispieť k spresneniu našich poznatkov a k explanácii princípov, ktoré regulujú štruktúru a fungovanie viacslovných, resp. lexikalizovaných spojení. Veľká záslužnosť štúdií *Problém vyčleňovania ustálených lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov* (1999), *Viacslovný termín a lexikalizované spojenie* (2000), *Lexikalizované spojenia v kontexte ustálených spojení* (2000) je najmä v tom, že A. Jarošová sa pokúsila uviesť na spoločného menovateľa terminologickým označením aj obsahovo pojmovou stránkou a definičnými vlastnosťami značne disparátne termíny, ktoré slovenskí lingvisti používajú na označenie zhruba rovnakej jazykovej skutočnosti. Našla vzťahy hierarchie, nadradenosti či podradenosti medzi používanými termínmi, ukázala celkom názorne (aj formou tabuliek) mieru totožnosti a rozdielnosti definičných vlastností (ako sú menný základ, sémantická transpozícia,

terminologickosť, expresivita) takých termínov, ako sú lexikalizované spojenie, združené pomenovanie, viacslovné pomenovanie, multiverbizované spojenie a i. Ako jubilatka ukázala, niekedy sa hlavná deliaca čiara vedie medzi frazeologickými a nefrazeologickými spojeniami; niektorí bádatelia kladú hlavnú deliacu čiaru medzi terminologické a neterminologické pomenovania. Práve túto problematiku A. Jarošová „ostro sleduje“ popri iných javoch aj ako jedna z redaktorov pripravovaného výkladového *Slovníka súčasného slovenského jazyka*.

Viacero príspevkov aj prednášok venovala A. Jarošová terminologickej problematike, napríklad *Terminologické úvahy na margo inovačnej príručky* (1999); *Viacslovný termín a lexikalizované spojenie* (2000). Autorsky sa zúčastnila aj na závažnom projekte Európskej komisie *Dictionary of Social Protection Terms* (2000); *Glossary of Social Protection Terms. English – Bulgarian – Macedonian – Romanian – Slovakian* (paralelný bulh., maced., rumun. a slov. názov) (2000).

A. Jarošová je ako lingvistka priekopníčkou v slovenskej jazykovede aj informovaním o korpusoch textov jednotlivých jazykov: *Korpus textov slovenského jazyka* (1993); *Národný korpus slovenského jazyka: lingvistické a počítačové aspekty* (2001). Významná je jej účasť na grantovom projekte *Korpus textov slovenského jazyka. I. a II. etapa*. Na nej (a na V. Benkovi) stojí medzinárodná spolupráca na projekte v rámci programu Európskej únie COPERNICUS *Transeurópska infraštruktúra jazykových zdrojov TELRI* (Trans European Language Resources Infrastructure) (spoluriešiteľka v rokoch 1995 – 1997). Aktívne sa zúčastnila na zahraničných podujatiach riešenia tohto projektu, kde reprezentovala spolu s V. Benkom slovenskú stranu. V rámci pokračovania tohto projektu (TELRI II.) A. Jarošová v spolupráci s Pedagogickou fakultou Univerzity Komenského zorganizovala 4. európsky seminár TELRI o využívaní jazykových technológií pri tvorbe slovníkov (*Text Corpora and Multilingual Lexicography*, 1999). V zahraničí uverejnila viacero významných štúdií spätých s riešením problematiky tohto projektu. Len nedávno preukázala svoje organizačné schopnosti pri zorganizovaní konferencie s medzinárodnou účasťou SLOVKO *Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní* (uskutočnená v rámci TELRI II.; 26. – 27. 11. 2001 v Bratislave). Reprezentovala a stále reprezentuje slovenskú vedu okrem podujatí TELRI aj na kongresoch medzinárodnej asociácie lexikografov EURALEX-u (napr. v Amsterdame '94, v Göteborgu '96). Ako jediná slovenská jazykovedkyňa publikovala štúdiu *Problems of Semantic Subdivisions in Bilingual Dictionary Entries* v prestížnom karentovanom časopise *International Journal of Lexicography* (2001).

Napokon, ale vôbec nie na poslednom mieste, treba spomenúť veľké zásluhy vedecko-organizačného charakteru, ktoré má A. Jarošová ako dlhoročná zástupkyňa Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV v Rade vedcov SAV, vo vedeckej rade JÚLEŠ SAV. Má veľkú zásluhu na tom, že sa urobili prvé kroky na budovaní Národného korpusu slovenského jazyka. Ako pracovníci JÚLEŠ SAV sme jej povďační, že vynaložila veľa námahy a trpezlivosti pri vypracovaní podkladov návrhu na zriadenie zatiaľ osobitného oddelenia JÚLEŠ SAV Národný korpus slovenského jazyka, ktorý bol podaný prostredníctvom Predsedníctva SAV ako spoločný návrh Ministerstva kultúry SR a Ministerstva školstva SR na rokovanie vlády Slovenskej republiky. Vláda SR tento návrh schválila. A. Jarošová patrí medzi vedúce osobnosti jazykovedného výskumu nielen v našom ústave, ale aj na Slovensku vôbec.

Milá Saša, všetci Tvoji kolegovia a priatelia Ti želajú veľa neutíchnajúcej energie, aby si pokračovala vo vedeckých a najmä výskumných aktivitách, ktoré sú Ti blízke a ktorými, ako dúfam, aj v budúcnosti budeš obohacovať slovenskú lexikografiu, lexikológiu a korpusovú lingvistiku. Zároveň želáme všetko dobré aj Tvojej rodine. Aby si v nej stále nachádzala oporu a dobré zázemie na zodpovednú vedeckú prácu. Mnoho zdravia a mnoho ľeta.

Klára Buzássyová

SÚPIS PRÁC ALEXANDRY JAROŠOVEJ ZA ROKY 1982 – 2001

Bibliografia prác A. Jarošovej je usporiadaná chronologicky a ďalej v rámci jednotlivých rokov podľa druhu príspevkov. Najprv sa v príslušnom roku uvádzajú knižné práce, vedecké štúdie a odborné články v odborných jazykovedných časopisoch a zborníkoch (polotučne), za nimi (obyčajným typom písma) iné články, referáty, recenzie, drobné príspevky, správy a pod. Drobné príspevky, ktoré vyšli v tom istom roku v tej istej publikácii, sa uvádzajú súhrnne v jednom hesle (hniezdujú sa). V závere sa osobitne uvádza redakčná činnosť.

1982

Na návšteve v okrese Senica. – *Ruštínár*, 17 (30), 1982, č. 5, s. 22 – 24 (rozhovor A. Jarošovej s J. Chocholáčkom, Z. Hrbatou a M. Slivkovou o práci okresnej komisie pre ruský jazyk).

1984

Jazyková situácia v ZSSR. – Kultúra slova, 18, 1984, s. 99 – 103.

Ruské ekvivalenty slovenských distributívnych slovies. – In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny (Smolenice 1. – 4. marca 1983). Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 244 – 247.

Konferencia o teoretických otázkach marxistickej jazykovedy. – *Slavica Slovaca*, 19, 1984, s. 291 – 293 (správa o konferencii konanej v dňoch 21. – 23. 11. 1983 v Domove vedec-kých pracovníkov SAV v Smoleniciach).

1985

Metodologické východiská skúmania čiastkových systémov v slovnej zásobe (s aplikáciou na slovesá pohybu v slovenčine a ruštine). Autoreferát dizertácie na získanie vedeckej hodnosti kandidáta filologických vied. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Vedecké kolégium SAV pre jazykovedu a vedy o literatúre, umení a národopise 1985. 26 s., príl.

1986

Lexikografické spracovanie nových slov a významov. – In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach v Domove vedec-kých pracovníkov SAV 17. – 19. apríla 1985. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave 1986, s. 277 – 281.

1988

Niektoré aspekty polysémie slovesnej lexémy. – In: *Linguistica. 17/2. Funkční lingvisti-ka a dialektika.* Red. J. Nekvapil – O. Šoltys. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1988, s. 405 – 415, rus. res. s. 453, angl. res. s. 467.

Čo znamená *dramaturgia koncertu*? – In: Pisárčiková, M. a kol.: Jazyková poradňa odpove-dá. Red. M. Pisárčiková. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988, s. 98. – Tamže: Čo treba rozumieť pod pojmom *jazyková situácia*? (s. 261). – Aká je jazyková situácia v ZSSR, kde sa používa veľa jazykov? (s. 261 – 262).

1989

Slovníkové spracovanie neologického materiálu v ruštine. – *Československá rusistika, 34, 1989, s. 148 – 152, rus. res. s. 152.*

Konferencia o funkčnej lingvistike a dialektike. – Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 98 – 101 (správa o konferencii konanej v dňoch 23. – 25. 3. 1988 v Domove vedeckých pracovníkov ČSAV v Libliciach).

1990

Veľký slovensko-ruský slovník. (Paralelný rus. názov.) 4. diel. R – Š. 1. vyd. Red. E. Sekaninová et al. Bratislava, Veda 1990. 760 s. (spoluautori E. Balážová, V. Dorotjaková, P. Ďurčo, E. Fifiková, M. Filkusová, B. Haasová, M. Masárová, M. Petrufová).

Ref.: 1. Kollár, D.: Zas o krok bližšie k cieľu. – *Kultúra slova, 26, 1992, s. 125 – 128.* – 2. Švagrovský, Š.: *Slavica Slovaca, 27, 1992, s. 218 – 219.*

Lexikálna jednotka z konfrontačného hľadiska. – *Československá rusistika, 35, 1990, s. 197 – 205, rus. res. s. 205.*

Čiastkové systémy slovnej zásoby z konfrontačného aspektu. – *Slavica Slovaca, 25, 1990, s. 257 – 266, rus. res. s. 266, roč. 26, 1991, s. 12 – 25.*

Sémantizácia v dvojjazyčnom slovníku. – In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovan-ských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikolo-gicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitáte slavistov (Nové Vozo-kany 24. – 26. apríla 1989).* Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 225 – 230.

Funkcional'no-semantičeskaja tipologija leksičeskich ekvivalentov. – In: *Doklady i soobščeniija čechoslovackoj delegacii. 7. meždunarodnyj kongress prepodavatelej russkogo jazyka i literatury. Moskva, SSSR, 1990. Russkij jazyk i literatura v obščeni i narodov mira. Problemy funkcionirovanija i prepodavanija.* Praga, Če-choslovackaja asocijacija russistov 1990, s. 414 – 417.

1991

Onomaziologický aspekt jazykovej konfrontácie. – *Slavica Slovaca, 26, 1991, s. 208 – 220, rus. res. s. 220.*

Typológia ekvivalentov a štruktúra hesla v dvojjazyčnom slovníku. – *Zápisník slovenského jazykovedca, 10, 1991, č. 3 – 4, s. 29 – 30 (tézy prednášky na 4. celoslovenskom stret-*

nutí jazykovedcov konanom v dňoch 1. – 2. 10. 1991 v Učebno-výchovnom zariadení UK v Modre-Piesku).

1992

Spájateľnosť slov a jej odraz v slovníku. – Jazykovedný časopis, 43, 1992, s. 116 – 125, angl. res. s. 126.

1993

Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava, Veda 1993. 192 s. (spoluautori J. Dolník, J. Benkovičová).

Ref.: Horecký, J.: Jazykovedný časopis, 45, 1994, s. 55 – 57.

Veľký slovensko-ruský slovník. (Paralelný rus. názov.) 5. diel. T – Vú. 1. vyd. Red. E. Sekaninová et al. Bratislava, Veda 1993. 496 s. (spoluautori J. Benkovičová, P. Ďurčo, M. Masárová, M. Petrufová, K. Sakanová, A. Šebestová).

Frazeologičeskaja „periferija“ i jeho predstavlenije v tolkovom slovare. – In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Phraseology in Education, Science and Culture. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992. Red. E. Krošláková. Nitra, Vysoká škola pedagogická, Fakulta humanitných vied 1993, s. 186 – 193.

Korpus textov slovenského jazyka. – Slovenská reč, 58, 1993, s. 89 – 95.

Spájateľnosť slov a jazyková norma. – Kultúra slova, 27, 1993, s. 270 – 276.

Konfrontačná lexikológia slovanských jazykov – onomaziologický aspekt. – In: XI. medzinárodný zjazd slavistov. Zborník resumé. Red. S. Mislovičová et al. Bratislava, Veda 1993, s. 528 – 529.

Typológia lexikálnej spájateľnosti. – Zápisník slovenského jazykovedca, 12, 1993, s. 30 (tézy prednášky konanej dňa 30. 11. 1993 v Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

Encyklopédia jazykovedy. Sprac. J. Mistrík s kolektívom autorov. Bratislava 1993. – In: Knižná revue, 3, 1993, č. 17, s. 1 (ref.).

Spájateľnosť slov. – Nedefná Pravda, 2, 1993, č. 24, s. 6.

1994

Východiská dvojjazyčnej lexikografie. (Konfrontačná semiológia a onomaziológia.) – Jazykovedný časopis, 45, 1994, s. 19 – 30, angl. res. s. 30.

Teoretičeskije predposylki sopostavitelnogo issledovanija častnyh leksiko-semantičeskich sistem. – In: Teoretičeskije i metodologičeskije problemy sopostavitelnogo izučeniya slavjanskich jazykov. Red. H. Běličová – G. Neščimenková – E. Rudnik-Karwatowa. Moskva, Nauka 1994, s. 70 – 79.

Budovanie automatizovaného korpusu slovenských textov. – Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život, 4 + 110, 1994, č. 8, s. 116 – 117. – Ďalšie uverejnenie pod rovnakým názvom: In: Zápisník slovenského jazykovedca, 13, 1994, s. 26 – 27.

Item Ordering in the Bilingual Dictionary Entry. – In: International Conference LP '94. Prague, August 16 – 18, 1994. Item-Order in Natural Languages. Program and Abstracts. Prague, Charles University, Institute of Linguistics and Finno-Ugric Studies and Institute of Phonetics 1994 (bez paginácie).

Dostať sa do kráčov. – *Kultúra slova*, 28, 1994, s. 57 – 58.

1995

Veľký slovensko-ruský slovník. (Paralelný rus. názov.) 6. diel. Vy – Ž. 1. vyd. Red. E. Sekaninová et al. Bratislava, Veda 1995. 704 s. (spoluautori E. Balážová, J. Benkovičová, P. Ďurčo, T. Grigorjanová, M. Masárová, M. Petrufová, K. Sakanová, A. Šebestová).

Monokolokabilné slová v slovenčine. – *Jazykovedný časopis*, 46, 1995, s. 83 – 98, angl. res. s. 99.

1996

Prínos „bratislavskej lexikografickej školy“ k teórii a praxi dvojjazyčnej lexikografie. – *Kultúra slova*, 30, 1996, s. 134 – 141.

Nové trendy v lexikografii. – *Zápisník slovenského jazykovedca*, 15, 1996, s. 49 – 50 (tézy prednášky konanej dňa 21. 11. 1996 v Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

1997

Lexikografia a počítače – slovenský variant. – In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 304 – 311.*

Tvorba dvojjazyčných terminologických slovníkov s počítačovou podporou. – *Kultúra slova*, 31, 1997, s. 201 – 210.

Comparative Analysis of English and Slovak Translation of Plato's Republic. – In: *TELRI. Trans-European Language Resources Infrastructure Copernicus Program. Newsletter No 5. Prague, Charles University 1997, s. 15 – 19.*

Parallel Corpora and Equivalents not Found in Bilingual Dictionaries. – In: *TELRI. Trans-European Language Resources Infrastructure Language Application for Multilingual Europe. Proceedings of the Second TELRI Seminar Kaunas April 17 – 20 1997. Red. N. Volz – R. Marcinkeviciene. Mannheim – Kaunas, Institut für Deutsche Sprache – Vitauto Didžiojo Universitas 1997, s. 69 – 75.*

Jazykové zdroje a „nová lexikografia“ (1. časť). – *Jazykovedný zápisník*, 16, 1997, s. 35 – 36 (tézy prednášky konanej 2. 12. 1997 v Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

Corpus and Criteria of Collocation. – In: *Europhras '97. Phraseology and Paremiology. Theses. International Symposium Liptovský Ján, September 2. – 5. 1997. Bratislava, Commission for Phraseology by Slovak Committee of Slavists 1997, s. 23.*

Slovačkaja sopostavitel'naja leksikologija i dvujazyčnaja leksikografija v metodologičeskom kontekste. – In: *Sopostavitel'noje opisanije statiki i dinamiki sovremennogo ruskogo jazyka v teoretičeskom i prikladnom aspektach. Tezisy dokladov. Meždunarodnaja naučnaja konferencija. Bratislava, 11 – 12 sent'abria 1997. Bratislava, Universitet im. Ja. A. Komenskogo – Metodičeskij centr 1997, s. 32 – 33.*

1998

Slovakaja sopostaviteľ'naja leksikologija i dvujazyčnaja leksikografija v metodologičeskom kontekste. – In: Sopostaviteľ'noje opisanije statiki i dinamiki sovremennogo ruskogo jazyka v teoretičeskom i prikladnom aspektach. Meždunarodnaja naučnaja konferencija. Bratislava, 11 – 12 sent'abria 1997. Red. R. Blazsek. Bratislava, Universitet imeni Komenskogo 1998, s. 120 – 125.

Jubilujúca Klára Buzássyová. – Slavica Slovaca, 33, 1998, s. 155 – 157 (k 60. narodeninám K. Buzássyovej).

1999

Problém vyčleňovania ustálených lexikalizovaných spojení pomocou štatistických nástrojov. – Jazykovedný časopis, 50, 1999, s. 94 – 100, angl. abstrakt s. 94.

Terminografické úvahy na margo inováčnej príručky. – Slovenská reč, 64, 1999, s. 214 – 219, angl. abstrakt s. 214.

O slovníkoch. – Literárny týždenník, 12, 1999, č. 29, s. 2.

Metalexigraphy and Reusability of Bilingual Dictionaries. Abstracts. 4th European Seminar Text Corpora and Multilingual Lexicography. Bratislava, November 5 – 7 1999. – In: TELRI. Trans-European Language Resources Infrastructure. Concerted Action in the Framework of the Copernicus Program. Newsletter No 9. Prague, Charles University 1999, s. 18 – 19.

2000

Dictionary of Social Protection Terms. Slovakian – English. English – Slovakian. (Paralelný slov. názov.) Red. B. Veghte et al. 1. vyd. European Commision 2000. 370 s. (spoluautorka).

Glossary of Social Protection Terms. English – Bulgarian – Macedonian – Romanian – Slovakian. (Paralelný bulh., maced., rumun. a slov. názov.). Red. B. Veghte et al. 1. vyd. European Commision 2000. 364 s. (spoluautorka).

Problems of Semantic Subdivision in Bilingual Dictionary Entries. – In: International Journal of Lexicography, 13, 2000, č. 1, s. 12 – 28.

Spracovanie ustálených spojení vo výkladovom slovníku. Návrh. – In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkách. Sborník příspěvků z konference. Praha 31. 10. – 1. 11. 2000. Red. O. Martincová – J. Světlá. Praha, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky 2000, s. 43 – 54.

Internet a slovenčina. – In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca. 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2000, s. 233 – 241 (spoluautor V. Benko).

Viacslovný termín a lexikalizované spojenie. – In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 481 – 493.

Lexikalizované spojenia v kontexte ustálených spojení. – In: Princípy jazyka a textu. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 9. – 10. 3. 2000 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Zost. J. Dolník. Bratislava, Univerzita Komenského 2000, s. 138 – 149, angl. res. s. 149, lit. s. 149 – 153.

2001

- Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní. Zborník referátov z konferencie Bratislava 26. – 27. októbra 2001. Ed. A. Jarošová. Bratislava, Veda 2001. 196 s.**
- Národný korpus slovenského jazyka: lingvistické a počítačové aspekty. – Kultúra slova, 35, 2001, s. 193 – 199.**
- Jazykoveda na úrovni informačnej spoločnosti. Príklad dvoch českých lingvistických pracovísk. – Jazykovedný časopis, 52, 2001, s. 39 – 44.**
- Poznámky k lexikografickej koncepcii Petra Tvrdeho. – In: Peter Tvrdý. Zborník zo seminára k 150. výročiu narodenia 28. novembra 2000. Zost. S. Ondrejovič – K. Fircáková – D. Lechner. Bratislava, Univerzitná knižnica – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2001, s. 27 – 34.**
- Malá inventúra pred hľadaním spoločného jazyka. – In: Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní. Ed. A. Jarošová. Bratislava, Veda 2001, s. 7 – 10.**
8. ročník súťaže Slovník roka. Pestrý svet referenčných príručiek z pohľadu prekladateľov. – Knižná revue, 11, 2001, č. 23, s. 7.

Zostavil Ladislav Dvonč

SLOVENČINA A ČEŠTINA V POČÍTAČOVOM SPRACOVANÍ

Hoci sa počítačová lingvistika vo svete etablovala ako samostatný vedný odbor už pred niekoľkými desaťročiami, u nás je výskum v tejto oblasti stále rozdrobený do ostrovčekov viac či menej izolovaných aktivít prebiehajúcich v odlišných vedných odboroch a teoreticko-aplikačných kontextoch. Na jednej strane sa ukazuje ako čoraz nástojčivejšia požiadavka vytvoriť škálu efektívnych počítačových nástrojov na lingvistický výskum, zameraných najmä na lexikografické práce, na výskum v oblasti hovorenej reči, na verifikáciu výsledkov lingvistického výskumu porovnaním s reálnymi jazykovými údajmi, na práce v oblasti porovnávacej lingvistiky, sémantiky, kognitívnej lingvistiky a pod. Na druhej strane je zrejmy čoraz väčší záujem o praktické počítačové aplikácie využívajúce výsledky lingvistického výskumu. Aplikácie automatizovaného spracovania hovorenej reči, písaných textov, systémy na podporu strojového prekladu, štruktúrované lexikálne a sémantické databázy sú dnes mimoriadne žiadané aj v azda netypických oblastiach – napríklad v ekonomike, pri preklade a analýze právnických textov, v pedagogike, v softvérovom inžinierstve, ale aj v mnohých priemyselných odvetviach. Počítačová lingvistika by mala byť tým aplikačno-vedným odborom, ktorý dáva lingvistom do rúk nástroje na čoraz kvalitnejší lingvistický výskum a ktorý zároveň sprostredkúva výsledky tohto výskumu širokému spektru záujemcov z iných oblastí. Rozdrobenosť a nekoordinovanosť aktivít v oblasti počítačovej lingvistiky na Slovensku sa však zdá byť prekážkou pri dosahovaní želaných výsledkov tak v lingvistickom výskume, ako aj vo využívaní výsledkov lingvistického výskumu v praxi.

Zlepšenie vzájomnej informovanosti odborníkov i laikov zaoberajúcich sa problematikou vzájomného vzťahu počítačov a jazyka bolo hlavným cieľom medzinárodného seminára

Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní, ktorý sa v dňoch 26. – 27. októbra 2001 uskutočnil na pôde Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Toto svojím obsahom a zameraním ojedinelé podujatie na veľmi dobrej úrovni pripravili zánietení pracovníci Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV v úzkej spolupráci s Pedagogickou fakultou UK, najmä s tunajším Laboratóriom počítačovej lingvistiky. Na seminári sa prezentovalo 67 účastníkov (Nemecko, Česká republika, Slovensko) zo vzdelávacích inštitúcií humanitného i technického smeru, z výskumných aj komerčných organizácií. Počas dvoch dní odznelo 17 príspevkov z oblasti korpusovej lingvistiky, lexikografie, rozpoznávania a syntézy reči, analýzy jazyka a počítačových aplikácií na podporu výučby jazyka.

Silné zastúpenie prednášajúcich z viacerých špičkových pracovísk z Českej republiky bolo významným obohatením celého podujatia. Česká počítačová lingvistika – na rozdiel od slovenskej – je cieľavedome budovaná ako samostatný odbor už viac ako 30 rokov a v súčasnosti predstavuje široké spektrum bádateľských a aplikovaných aktivít od matematickej lingvistiky cez počítačovú lexikografiu, strojový preklad, spracovanie rečového signálu až po korpusovú lingvistiku. Slovenská odborná verejnosť tak mohla získať ucelenejší pohľad na mnohostranné výsledky práce v oblasti počítačového spracovania češtiny, ktorá patrí v tomto smere medzi európsku a vo viacerých parametroch aj medzi svetovú špičku.

Seminár otvorila A. J a r o š o v á (JÚLEŠ SAV, Bratislava). V krátkosti charakterizovala históriu a súčasnosť formálnej (matematickej) a počítačovej lingvistiky na Slovensku. Vyzdvihla najmä vedeckú, pedagogickú a organizačnú prácu prof. J. Horeckého, ktorý sa od začiatku šesťdesiatych rokov 20. storočia usiloval uplatňovať princípy a metódy matematickej lingvistiky na materiáli slovenského jazyka. Svedčí o tom vyše päťdesiat štúdií a článkov z danej problematiky v bibliografii J. Horeckého, ktorých zoznam dostali účastníci seminára k dispozícii. Treba oceniť, že nestor slovenskej počítačovej lingvistiky aj osobnou účasťou, cennými pripomienkami, podnetmi a radami prispel k úspešnému priebehu seminára.

Štatistickým metódam aplikovaným na automatickú analýzu jazyka sa venoval J. H a - j i č (Ústav aplikovanej a formálnej lingvistiky, Matematicko-fyzikálna fakulta Univerzity Karlovy, Praha). Jeho vystúpenie predznamenovalo celkovú vysokú úroveň seminára. Sústredoval sa na metódy analýzy a značkovania textov v prirodzenom jazyku na morfolologickej a syntaktickej úrovni. Morfologická úroveň v tomto prípade zahŕňa aj fonetickú, fonologickú a čiastočne aj ortografickú jazykovú rovinu. Na morfologickú analýzu sa využíva počítačová implementácia tvaroslovného slovníka češtiny, na následné značkovanie sa používajú štatistické a štatisticko-lingvistické metódy založené na skrytých markovovských modeloch alebo na princípe maximálnej entropie. Syntaktická úroveň je vnútorne členená na úroveň povrchovej syntaxe a na tektogramatickú úroveň, opisujúcu hĺbkovú syntax. Analýza syntaktickej úrovne sa realizuje štatistickými metódami s použitím korpusu už anotovaných viet. Výsledkom je reprezentácia viet vo forme závislostného stromu. Na záver autor na konkrétnom príklade demonštroval využitie tejto koncepcie pri aplikácii automatického strojového prekladu textu z češtiny do slovenčiny.

K. F u r d í k (Juvier, s. s r. o., Košice) predstavil koncepciu analýzy textu založenú na intencionálnom inkrementálnom učení. Pri tomto prístupe sa používajú štatistické a heuristické metódy na identifikáciu paradigmatických a syntagmatických vzťahov medzi jazykovými jednotkami textu na morfolologickej, syntaktickej a sémantickej úrovni, a to bez apriórnych jazykových vedomostí, pravidiel a slovníkov. Ťažisko sa kladie na subjektívizáciu autonóm-

neho počítačového systému, na učiace sa algoritmy schopné vytvárať si vnútorné kvázijazykové štruktúry na základe princípu différence.

J. H a š a n o v á (Laboratórium počítačovej lingvistiky PdF UK, Bratislava) a E. K o s t o l a n s k ý (Fakulta prírodných vied UCM, Trnava) predstavili projekt tvorby referenčnej morfolologickej databázy slovenčiny. Cieľom bolo zhromaždiť morfologické údaje o každom slove súčasnej slovenskej lexiky, ako ju zachytáva Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ, 1997). Algoritmické spracovanie flektívnej slovenskej morfológie sa budovalo na báze existencie virtuálneho slovníka, ktorý obsahuje vybrané údaje o ohýbaných slovách a vzoroch ohýbania. Morfologické kategórie boli identifikované pre jednotlivé ohybné slovné druhy zvlášť a boli umiestnené v referenčnej morfolologickej databáze slovenského jazyka. Výsledkom je z morfologického hľadiska úplne ohodnotená lexika KSSJ, štruktúrovaná podľa slovných druhov a paradigiem. Samostatné súbory tvoria vzory ohýbania. Ku každému slovnému druhu existuje dátový súbor, ktorý obsahuje najpoužívanejšie slová z daného slovného druhu v súčasnej spisovnej slovenčine. Tieto súbory sú k dispozícii na ďalší výskum alebo na tvorbu jazykových aplikácií.

Problematike rozpoznávania a syntézy reči sa venoval M. R u s k o (Ústav informatiky SAV, Bratislava). Staršie metódy spracovania reči, založené na expertmi definovaných pravidlách, sa v prezentovanom prístupe nahrádzajú údajmi riadenými algoritmom, to znamená, že informácia o vlastnostiach rečového signálu sa získava z rozsiahlych rečových databáz. Tento prístup sa využil pri rozpoznávaní reči v telefonických rozhovoroch a pri následnej syntéze reči. Základom bolo vytvorenie slovenskej rečovej databázy, kompatibilnej so štandardom SpeechDat, ako súčasťou databázy SpeechDat-E pre ruštinu, češtinu, poľštinu, maďarčinu a slovenčinu. Zároveň boli vyvinuté vlastné softvérové nástroje na anotáciu a analýzu rečového signálu, pomocou ktorých sa označovali slovenské telefonické rozhovory v databáze SpeechDat-E. Táto databáza je prvým veľkým korpusom telefonickej reči na Slovensku a je k dispozícii na ďalšie využitie. Vo vývoji je nová verzia údajmi riadeného rečového syntetizátora slovenčiny, pracujúca na základe SpeechDat-E databázy.

J. I v a n e c k ý (IBM Speech Systems, Heidelberg, SRN) poukázal na význam fonetickej abecedy SAMPA pre kódovanie fonetickej transkripcie v počítačovom rozpoznávaní reči. Stručne zhrnul históriu kódovania hovorenej reči, vývoj jednotlivých kódovacích tabuliek až po všeobecne akceptovanú abecedu SAMPA a upozornil na absenciu kódovania pre češtinu a pre slovenčinu. Jadrom príspevku bol návrh pracovnej verzie znakov SAMPA pre slovenčinu s poukázaním na problematiku miesta a možnosti ich riešenia. V blízkej budúcnosti sa dá očakávať vyriešenie nejednoznačnosti a zaradenie slovenčiny do oficiálneho zoznamu jazykov opísaných systémom SAMPA.

Po bloku analýzy a syntézy hovorenej reči nasledovali príspevky z oblasti korpusovej lingvistiky a lexikografie. Vstupom do oblasti korpusovej lingvistiky bola informácia o aktuálnom stave Českého národného korpusu (ČNK), ktorú predniesol F. Č e r m á k (Ústav Českého národného korpusu, FF UK, Praha). Po stručnom, zato však vyčerpávajúcom exkurze do dejín a súčasného vývoja v oblasti budovania lingvistických korpusov boli definatoricky špecifikované také základné pojmy ako jazykový korpus, jeho reprezentatívnosť, variabilita, spôsoby získavania korpusových dát, štandardizácia formátov textov, ich znovupoužitelnosť a pod. V tomto rámci autor prezentoval aj históriu a súčasnosť ČNK nielen ako lingvisticko-softvérového produktu, ale azda v prvom rade ako samostatnej inštitúcie – Ústavu Českého

národního korpusu. ČNK je súhrnný názov pre niekoľko zložiek nachádzajúcich sa v rôznom štádiu rozpracovanosti a vývoja. Základné delenie je na *synchrónny* a *diachrónny* korpus. V rámci synchrónneho korpusu dominuje veľkosťou *synchrónny korpus písaných textov* (zahŕňa texty od roku 1990, v súčasnosti obsahuje okolo 100 miliónov morfológicky označovaných a lematizovaných textových slov), patrí sem však aj *synchrónny korpus hovorenej reči* (hovorený jazykový materiál z Prahy a okolia z rokov 1988 – 1996, okolo 700 000 slov) a *synchrónny nárečový korpus*. Čiastočne podobné je aj členenie diachrónneho korpusu na zložku *diachrónneho korpusu písaných textov* (zahŕňa autentické texty od 2. polovice 13. storočia do roku 1990, 1 750 000 textových slov) a *diachrónneho nárečového korpusu*. Postupne budovanou zložkou, ktorá má predovšetkým pomocný charakter, je *lexikografická databáza* dostupných elektronických slovníkov rôzneho druhu. V súčasnosti je ČNK najväčším a najlepšie štruktúrovaným zdrojom explicitných jazykových údajov češtiny. Možnosti jeho ďalšieho využitia sú mnohostranné: tvorba slovníkov zohľadňujúcich skutočné a verifikovateľné jazykové zdroje, báza znalostí pre systémy počítačového spracovania jazyka, verifikácia a prípadná modifikácia samotnej lingvistickej teórie a v neposlednom rade je tu aj široké mimolingvistické využitie vo všetkých oblastiach a disciplínach, ktoré v tej či onej forme pracujú s jazykom a s jazykovými údajmi.

Český národný korpus z programátorského hľadiska priblížil M. K ř e n (Ústav Českého národního korpusu, FF UK, Praha). Venoval sa otázke získavania textov, textových formátov a ich konverzie do zvoleného štandardu SGML. Následná morfológická analýza, odstránenie viacznačnosti a lematizácia sa vykonávajú automaticky pomocou nástrojov vyvinutých v Ústave formální a aplikované lingvistiky MFF UK. Výsledkom je anotovaný štruktúrovaný text vo formáte SGML, kde je ku každému slovnému tvaru priradený práve jeden základný tvar (lema) a zodpovedajúce morfológické kategórie. Ďalej boli prezentované programové nástroje na prácu s korpusom, najmä rozhranie GCQP, vyvinuté P. Rychlým z Fakulty informatiky Masarykovej univerzity v Brne, ktoré je k dispozícii registrovaným používateľom na internetových stránkach Ústavu Českého národního korpusu (<http://ucnk.ff.cuni.cz>). Jadrom ČNK je v súčasnosti systém CQP (Corpus Query Processor), vyvinutý na univerzite v Stuttgarte. Väzba na tento systém sa z dlhodobého hľadiska javí ako riziková, preto sa P. Rychlý ujal prác na vývoji vlastného, úplne nového korpusového nástroja, ktorý by mal v krátkom čase nahradiť celý systém CQP.

V. K ř e č k o v á (Katedra romanistiky, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica) prezentovala výsledky ankety o využívaní informácií v terminologických databázach a slovníkoch pri preklade odborných textov. Terminologický záznam ako základná jednotka terminologickej databázy je tvorený informáciami jazykového charakteru, encyklopedického charakteru a tzv. administratívnymi informáciami. Z výsledkov prieskumu realizovaného v rámci Jednoty tlmočníkov a prekladateľov vyplýva, že okrem termínov vo východiskovom a cieľovom jazyku sú pri práci s terminologickou databázou hľadané najmä definície termínov, kolokácie, informácie o synonymách, o tematickej oblasti, z ktorej termín pochádza, ale zaujímavé sú aj gramatické informácie a informácie o spisovnosti termínu. Získaný prehľad požiadaviek je cenným materiálom pri návrhu a tvorbe budúcich terminologických databáz a prekladových slovníkov.

Výsledky projektu viacjazyčného slovníka vlastných mien a názvov lokalít predstavil P. Ď u r č o (Katedra jazykov, Akadémia Policajného zboru, Bratislava). Hlavnou úlohou riešite-

Ťov bolo spracovanie pravidiel výslovnosti vlastných mien pre automatický výslovnostný transkriptor. Zaujímavým sprievodným produktom bolo aj zhromaždenie prakticky úplných zoznamov krstných mien, priezvisk, názvov lokalít, ulíc a firiem v siedmich jazykoch. Korpus slovenských vlastných mien obsahuje 228 646 položiek. Výsledky projektu sú k dispozícii pre ďalší výskum v oblasti fonetiky, onomastiky a počítačovej lingvistiky.

L. K r a l ě á k (Katedra slovenského jazyka, FF UKF, Nitra) informoval o plánovanom projekte Slovníka štúrovskej slovenčiny, ktorý by sa mal realizovať v spolupráci s Laboratóriom počítačovej lingvistiky PdF UK a ktorý by zároveň tvoril základ budúceho diachrónneho korpusu slovenčiny. Ako problematické sa javí z historickolingvistického hľadiska presné časové vymedzenie štúrovskeho obdobia, z informatickej stránky je to zasa prácnosť konverzie textov do elektronickej podoby. Rozsah korpusu sa predpokladá okolo 15 až 20 miliónov slovných tvarov.

Prvý deň seminára sa zavřil príjemným večerným posedením v priestoroch Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. Druhý deň rokovania otvoril K. P a l a (Katedra informačných technológií, Fakulta informatiky MU, Brno). Predstavil ambiciózny projekt českej lexikálnej databázy (CLD), z ktorej by v blízkej budúcnosti mal vzniknúť aj nový reprezentatívny slovník súčasnej čeřtiny. CLD by mala slúžiť ako zdroj lexikálnej informácie pre čeřtinu a tiež ako čiastkový modul reprezentácie znalostí pre rôzne aplikácie počítačového spracovania prirodzeného jazyka. Základnými jednotkami v CLD sú buď jednotlivé lemy (napr. *dům*), alebo štandardné kolokácie (napr. *vysoká škola*). Predpokladaný rozsah navrhovanej CLD je približne 50 000 hesiel.

Vnútornú štruktúru navrhovanej CLD vo formáte XML bližšie opísal P. S m r ž (Katedra informačných technológií, Fakulta informatiky MU, Brno). Stručne približil históriu jazyka XML a spôsob jeho využitia pri spracovaní slovníkových záznamov. Poukázal na výhodnosť rešpektovania medzinárodného štandardu definície DTD pre XML dokumenty tak, ako ich definuje konzorcium TEI (Text Encoding Initiative). Na príklade osemzväzkového Slovníka spisovného jazyka českého sa demonštrovala postupnosť jednotlivých krokov transformácie slovníkových hesiel do XML.

Z. B r o n t v a y (Ústav pre jazykovú výučbu študentov, Bratislava) prezentoval koncepciu softvérovej a multimediálnej podpory výučby slovenského jazyka a slovenských reálií. Pripravované CD ROM by malo byť organizované do interaktívnych lekcii zameraných na výslovnosť, základné porozumenie jazyka, vyšší stupeň zvládnutia frazeologických a umeleckých foriem, malo by obsahovať slovník najfrekvencovanejších slov, možnosti vyhľadávania, podporu e-mailu a interaktívnych on-line prednášok s lektorom.

V panelovej diskusii J. Hajič predstavil softvér na anotáciu povrchovej a hĺbkovej syntaxe, používaný na transformáciu viet korpusu do závislostného stromu. J. Ivanecký sa venoval problému nejednoznačnosti pri fonetickej transkripcii na rozpoznávanie hovorenej reči, pričom jeho prezentácia bola zároveň aj praktickou ukázkou riešenia tohto problému.

Históriu vývoja počítačových nástrojov na podporu slovenských lexikografických projektov zhrnul V. B e n k o (PdF UK / JÚLŠ SAV, Bratislava). Retrospektíva siahala až do roku 1988 – k projektu kódovania Krátkeho slovníka slovenského jazyka (KSSJ, 1987) do tvaru spracovateľného na osobnom počítači. Jedným z výsledkov tohto projektu bol aj návrh značkovacieho jazyka MOM (My Own Markup), ktorý sa osvedčil natoľko, že bol (s malými modifikáciami) použitý aj v niekoľkých ďalších lexikografických projektoch. Vývoj pokračo-

val prepisom Slovníka slovenských nářečí (1994) do MOM, pričom vznikol tzv. validačný parser – nástroj na kontrolu syntaktickej správnosti textov písaných v jazyku MOM. Vzápätí sa touto technológiou realizovalo vydanie tretieho a štvrtého zväzku Historického slovníka slovenského jazyka (1994, 1995), softvér na podporu MOM sa obohatil o konverzný program z formátu T602. Projekt Synonymického slovníka slovenčiny (1995) bol v porovnaní s predchádzajúcimi projektmi náročnejší na kontrolu správnosti hesiel, najmä na verifikáciu konzistencie synonymických radov. Vyvinulo sa preto viacero pomocných softvérových nástrojov, ktoré významne zjednodušili, zefektívnila a zrýchlili validáciu slovníkových textov vo formáte MOM. Vynaložené úsilie sa zúročilo pri treťom vydaní KSSJ, keď existujúca elektronická verzia predchádzajúceho vydania skrátila proces dopĺňania a prepracúvania slovníka podľa odhadov minimálne o jeden rok.

G. G a ž i (JÚLEŠ SAV, Bratislava) predostrel návrh analýzy štylisticko-sémantického obsahu textov na princípe početností zastúpenia morfológických kategórií jazykových jednotiek v texte. Poukázal na možnosť použitia pravdepodobnostných a štatistických metód, napríklad hierarchickej aglomeratívnej zhlukovej analýzy, na štruktúrovanie textov v korpuse podľa sémantických a štylistických príznakov.

Seminár uzavrela a prítomným sa za príspevky a aktívnu účasť poďakovala A. Jarošová. Zároveň vyjadrila nádej, že podujatie splnilo svoj cieľ a ponúklo platformu na „hľadanie spoločného jazyka“ pre ľudí zaoberajúcich sa počítačovou lingvistikou na Slovensku. Viacerí prítomní prejavili záujem o prípadný nasledujúci ročník tohto seminára, kde, ako dúfame, by sa už mohli prezentovať konkrétne výsledky spolupráce doteraz izolovaných výskumných a vývojových skupín počítačových lingvistov na Slovensku.

O vysokú odbornú a organizačnú úroveň podujatia sa zaslúžili najmä A. Jarošová, V. Benko, M. Fedák i ďalší organizátori z Jazykovedného ústavu L. Štúra a z Pedagogickej fakulty UK. Príspevky, ktoré odzneli na seminári, boli pohotovo publikované v zborníku *Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní* (Ed. A. Jarošová Bratislava, VEDA 2001.) a sú k dispozícii širokej verejnosti.

Karol Furdík

TRADÍCIA A PERSPEKTÍVY GRAMATICKÉHO VÝSKUMU NA SLOVENSKU

Pod týmto názvom sa 7. – 9. októbra 2001 v Smoleniciach konala vedecká konferencia s medzinárodnou účasťou, ktorú pripravil Jazykovedný ústav L. Štúra SAV v spolupráci so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri SAV a s podporou Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. S iniciatívou usporiadať konferenciu vyšiel riaditeľ ústavu a zároveň predseda spoločnosti S. O n d r e j o v i č a bolo to naozaj slovo na čase, lebo od vyjdenia akademickej *Morfológie slovenského jazyka* uplynulo úctyhodných 35 rokov! Na tie časy to bolo naozaj monumentálne dielo v rámci slovanských jazykov, len veľká škoda, že sa renomovaný autorský kolektív nepustil aj do spracovania syntaxe. Ako mi je známe, jedna z hlavných príčin, prečo sa ďalej nepokračovalo, bola pravdepodobne (okrem subjektívnych

dôvodov) aj metodologická nezhoda, či urobiť klasickú syntax, alebo vtedy už módnou sémantickú či generatívnu. Kolektív už ďalej nepokračoval v spoločnej práci a zrejme ani nebola vôľa. Neskôr boli k dispozícii rozsiahle individuálne monografie (J. Mistrík, F. Miko, F. Kočiš, J. Kačala a údajne aj 100-stranový rukopis J. Ružičku o jednočlennej vete). Medzitým sa v ostatných slovanských jazykoch pripravili viacväzkové gramatické opisy akademického typu.

O existujúcich a možných morfológiách uvažoval J. F u r d í k. Hoci Morfológiu z r. 1966 hodnotil ako progresívnu, na svoju dobu modernú, metodologicky homogénnu, primárne deskriptívnu, formálno-sémantickú, zdanlivo až vyčerpávajúco komplexnú. A práve v tejto komplexnosti vidí v nej aj istú nevýhodu, lebo sa zdalo, že je to „posledné slovo“, a tak ďalšie práce (najmä vysokoškolské učebnice a metodické príručky) boli len istým varírovaním či dopĺňaním chýbajúcich detailov. Nové morfologické opisy by mali vychádzať predovšetkým z prirodzenosti a s dôrazom na sémantiku.

Svoju koncepciu aj s návrhmi na riešenie predložil J. D o l n í k. Podľa neho by najschodnejšou cestou bola dnes revitalizácia existujúcich opisov morfologickej roviny, sám však dáva prednosť explanačno-deskriptívnej morfológii, vychádzajúcej z prirodzenosti jazyka ako základu explanačných zmien. Teda skúmať to, ktorá zmena je prirodzená a prečo. Sledovanie jazykových konfliktov je podľa J. Dolníka slabé miesto súčasnej slovenskej lingvistiky, s čím možno naozaj súhlasiť.

Na zložitost' požiadaviek súčasnej i budúcej spoločnosti poukázal J. K o ř e n s k ý: dať prednosť vedeckým gramatikám pred aplikačnými, keď tu budú prichádzať s novými podnetmi školy, internet, vyučovanie domáceho jazyka ako cudzieho a pod. Bud' teda robiť gramatiky s univerzálnym zameraním, alebo vzhľadom na konkrétnych adresátov? Podľa všetkého v budúcnosti nebudú stáť na prvom mieste kritériá lingvistov.

Na konferencii bolo prítomných do 40 účastníkov. Ako to už na takýchto podujatiach býva, niektoré referáty boli skôr mozaikovité, pričom prevažovala morfologická problematika nad syntaktickou. Aj keď S. Ondrejovič v úvodnom referáte oprávnene zdôraznil, že čím sa tento projekt bude odsúvať na neskoršie, tým bude pozícia menej výhodná. Momentálne je potrebné, aby sa spojili všetky sily, hoci na konferencii sa nevyjasnila otázka, ako metodologicky postupovať a vôbec akému typu gramatiky dať prednosť. Nie náhodou nazval svoje vystúpenie J. Kořenský ako „Snenie a myslenie o budúcich gramatikách prirodzených jazykov“.

Hlavnou organizátorkou konferencie bola M. Š i m k o v á, ktorá prakticky po prvý raz na konferencii tohto typu stačila vymôcť od autorov aj krátke resumé referátov, čo prospelo vedeckej úrovni konferencie. Všetky materiály by mali vyjsť v priebehu roka.

Ján Bosák

INFORMÁCIE AUTOROM

Redakcia prijíma príspevky spracované na počítači – textový editor Word pod operačným systémom Windows alebo textový editor Text602 (T602) pod operačným systémom MS DOS. Pri spracúvaní príspevkov prosíme dodržiavať tieto zásady:

1. V celom texte používať jednotné riadkovanie 2; prípadný petit vyznačiť len na vytlačennom príspevku.

2. V texte za každým interpunkčným znamienkom urobiť medzeru (napr. R. Auty; N. I. Feľdman; s. 312, t. j.).

3. Dôsledne odlišovať číslicu 0 od veľkého O a číslicu 1 od písmena l.

4. Slová na konci riadka nerozdeľovať a tvrdý koniec riadka používať iba na konci odsekov. Odseky začínať so zarážkou.

5. Pri rozlišovaní typov písma pridržať sa naďalej úzu časopisu, používať kurzívu, riedenie, horný/dolný index. Nič nepodčiarkovať, nepoužívať široký a vysoký typ písma a pod.

6. V textovom editore T602 pomlčky vyznačovať dvoma spojovníkmi s medzerou na začiatku aj na konci (aj pri označovaní stranového a číselného rozsahu, napr. s. 3 -- 12; v r. 1988 -- 1989), v textovom editore Word rozlišovať dlhú čiarku (pomlčku), napr. G. Altmann – V. Krupa, a krátku čiarku (spojovník), napr. T. Slama-Cazacu; vedecko-metodologický a pod.

7. Znak, ktoré neobsahuje textový editor T602 (poľské písmená, praslovanské a i.), písať kombináciou dvoch znakov tak, aby jednoznačne určili príslušné písmeno, napr. #Z = Ź, #z = ż, &Z = Ż, &z = z, #N = Ń, #n = ń, #L = Ł, #l = ł, #E = Ę, #e = ę, #A = Ą, #a = a. Zoznam používaných znakov uviesť na začiatku príspevku.

8. Poznámky pod čiaru v texte označiť horným indexom (napr. vzniká tým synergický efekt,¹ ktorý...), poznámky uviesť na konci príspevku v tvare horný index, medzera, obsah poznámky (napr. ¹ Synergia znamená spolupôsobenie...).

9. Grafy a schémy pripojiť na osobitnom liste maximálne vo veľkosti šírky a výšky strany časopisu (podľa požadovanej veľkosti).

10. Do redakcie poslať jeden vytlačený exemplár príspevku spolu s disketou. Príspevok možno poslať aj elektronickou poštou ako prílohu na adresu magdap@juls.savba.sk (ak je príspevok spracovaný v textovom editore Word, s príponou .rtf, nie .doc).

11. Bibliografické údaje a citácie treba uvádzať podľa doterajšieho úzu časopisu:

a) knižná publikácia:

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 440 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 2. vyd. Bratislava, Veda 2000. 998 s.

b) štúdiá v zborníku:

FURDÍK, J.: Slovo a jeho významová štruktúra. In: Ondrus P. – Horecký, J. – Furdík, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 7 – 49.

c) článok v časopise:

DOLNÍK, J.: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii. Jazykovedný časopis, 44, 1993, s. 3 – 13.

12. Uzávierka 1. čísla je 31. januára, uzávierka 2. čísla 31. mája v príslušnom roku. Príspevky sa prijímajú aj priebežne.

Súčasťou každej štúdie Jazykovedného časopisu je záväzne abstrakt v anglickom jazyku (vrátane preloženého titulku). Abstrakt by mal mať max. 100 slov a obsahovať tzv. kľúčové slová na identifikáciu príspevku v rámci vedecko-výskumnej oblasti.

OBSAH

Ladislav D r o z d í k : Jazyk a jazykoveda v postmodernom myslení (Prípád Derrida).....	
.....	3
Juraj D o l n í k : Jazyk ako kultúrny jav	
.....	19
Pavol Ž i g o : Analógia a vývin slovenskej substantívnej deklinácie	
.....	31

R o z h Ľ a d y

Miroslav D u d o k : Jazykové normy a normovanie jazyka (Kroatistické skúsenosti).....	
.....	45

R e c e n z i e

Konanie a jeho humanitná interpretácia [V. Černík – J. Viceník – E. Višňovský: Praktické usudzovanie, konanie a humanitná interpretácia.] J. H o r e c k ý	
.....	57
Király, P.: A nyelvkeveredés. A magyarország szláv nyelvjárások tanulságai. P. Ž i g o	
.....	59
Dudok, M.: Náveje. Prolegomena do liter(m)árnosti textu. J. H o r e c k ý	
.....	61
Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Ukrajins'ka mova. P. Ž e ň u c h.....	
.....	63

K r o n i k a

Jubileum Alexandry Jarošovej. K. B u z á s s y o v á.....	
.....	65

Súpis prác Alexandry Jarošovej za roky 1982 – 2001. L. D v o n ě	68
Slovenčina a čeština v počítačovom spracovaní. K. F u r d í k	73
Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. J. B o s á k	78

CONTENTS

Ladislav D r o z d í k : Language and Linguistics in the Postmodern Thoughts (The Case of Derrida).....	3
Juraj D o l n í k : Language As a Cultural Phenomenon.....	19
Pavol Ž i g o : Analogy and the Development of the Slovak Noun Declination.....	31

Review Articles

Miroslav D u d o k : The Language Standards and Standardization of Language (Croatian Experience).....	45
--	----

Book Reviews

Activity and Its Humanistic Interpretation. [V. Černík – J. Viceník – E. Višňovský: Practical Judgement, Activity and Humanistic Interpretation.] By J. H o r e c k ý	57
Király, P.: A nyelvkeveredés. A magyarország szláv nyelvjárások tanulságai. By P. Ž i g o	59
Dudok, M.: Náveje. Prolegomena do liter(m)árnosti textu. [Drifts. Prolegomena into Literary Character of Text.] By J. H o r e c k ý.....	61

Ukrainian Language. By P. Žeňuch.....	
.....	63

Chronicle

Anniversary of Alexandra Jarošová. By K. Buzássyová	
.....	65
Bibliography of the Writings of Alexandra Jarošová for the Period 1982 – 2001. By L. Dvonč.....	
.....	68
The Slovak and the Czech Language in the Computational Processing. By K. Furdík ..	
.....	73
Tradition and Outlook of Grammatical Research in Slovakia. By J. Bosák	
.....	78

СОДЕРЖАНИЕ

Ладислав Дроздик: Язык и языкознание в постмодернистском мышлении (Случай Деррида).....	
.....	3
Юрай Долник: Язык как культурный феномен	
.....	19
Павол Жиго: Аналогия и развитие склонения имен существительных в словацком языке	
.....	31

Обзор

Мирослав Дудок: Языковые нормы и нормирование языка (хорватский опыт)	
.....	45

Рецензии

Действие и его гуманитарная интерпретация [V. Černík – J. Viceník – E. Višňovský: Praktické usudzovanie, konanie a humanitná interpretácia.] Я. Г о р е ц к и	57
Кирай, П.: A nyelvkeveredés. A magyarország szláv nyelvjárások tanulságai. П. Ж и г о	59
Дудок, М.: Наносы. Прологомена в литературность текста. Я. Г о р е ц к и	61
Украинский язык. П. Ж е н ю х	63

Х р о н и к а

Юбилей Александры Ярошовой. К. Б у з а ш и о в а	65
Список работ Александры Ярошовой, опубликованных в 1982 – 2001 гг. Л. Д в о н ч	68
Словацкий и чешский язык в машинной обработке. К. Ф у р д и к	73
Традиция и перспективы грамматического исследования в Словакии. Я. Б о с а к	78

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 53, 2002

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 53, 2002

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o.

THE LINGUISTIC JOURNAL
of the Ľudovít Štúr Linguistics Institute, Slovak Academy of Sciences
Volume 53, 2002
Published semianually in 80 pp.
by Slovak Academic Press, spol. s r. o.
Editorial Board Address:
813 64 Bratislava, Panská 26, Slovakia
Distributed by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, D-8000 München,
Germany

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук
Том 53, 2002
Издается два раза в год на 80 стр.
Slovak Academic Press, spol. s r. o.
Адрес редакции: 813 64 Bratislava, Panská 26, Словакия
Подписки принимает: SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4,
P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

REDAKČNÁ RADA

J. Bosák (hlavný redaktor), K. Buzássyová, J. Dolník, J. Horecký, A. Jarošová, L. Králik,
V. Krupa, S. Ondrejovič, V. Patráš, M. Petrufová (výkonná redaktorka), I. Ripka,
J. Sabol, E. Sekaninová, P. Žigo.

MIČ 49 263

ISSN 0021-5597

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 53, 2002, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Hlavný redaktor doc. PhDr. Ján Bosák, CSc.

Výkonná redaktorka PhDr. Magdaléna Petrufová

Redakčná rada:

doc. PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.,
prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., Mgr. Alexandra Jarošová, CSc., PhDr. Ľubomír Králik, CSc.,
PhDr. Viktor Krupa, DrSc., doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc., doc. PaedDr.
Vladimír Patráš, CSc., PhDr. Magdaléna Petrufová, prof. PhDr. Ivor Ripka, DrSc.,
prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc., doc. PhDr. Ella Sekaninová, DrSc., prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26

Technický redaktor: Mgr. Vladimír Radik

Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P.O.Box 57,
Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4,
P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

Registračné číslo 7044

Distributed by Slovak Academic Press Ltd., P.O.Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava
Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.Box 34 01 08, D-8000 München,
Germany

Ročné predplatné Sk 80,-, jednotlivé číslo Sk 40,-

Podávanie novinových zásielok povolené RPP Bratislava, pošta 12, 8. 8. 1994, č. j. 343-RPP/94.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 2002